Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНҮҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 151 (15125) ◆ 1993 чылдың август 13, пятница ◆

Солунга ат салган шагы 23:10 Садар өртээ 10 рубль.

ХОСТУГ АЖЫЛДААР, ШЫДАЛДЫГ ЧУРТТААР АРГАЛАРНЫ ТУРГУЗАР

Үе-шагның өскерлиишкининиң төвин-биле чонуун чүе-чүс чылдарда мөөңнеп чораан онзагай культуразынче, ажыл-агый чорудулгазының дээштиг хевирлеринче, чонуун сагыш-сеткил, угаан-бодал байлакшылынче, чаагай чаңчылдарынче катап эглишкин болгаш ол кайгамчык байлактын катап тургузуушкунунуң күженишкиннери нептерээн. Бистиң Тыва чуртувустун чаа күрүнезин тургузарының талазы-биле хөй ажыл-херектерни республиканың дээди удуртулгазы — ТР-нин Дээди Совети, Президентизи, Чазаа кылып чорудуп турар. Ынчангаш чаартылганын бо сөөлгү 2-3 чылының дургузунда кылын чоруттунган түүлдер дугайында, республиканың экономиктиг, культурлуг, политиктиг тургузуушкунунун дугайында Республика Хүнүнүн байырлалын уткуй Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактан интервьюну алган бис.

— Шериг-оол Дизижикович, Республика Хүнүн тургускаанының ужур-утказы, үнемчези чүде ирги?

— Оон ужур-утказын, үнезин ийи таладыг көрүп болур. Ол бирээде, бистиң төөгүвустүр. 1921 чылдың август 15-те тыва чон бодунун күрүнезин тургузуп. Танды-Тыванын күрүнезин ангы, хамаарышпас, тускай деп чарлаан болгай. Ийи талазында, Республика Хүнүн тургускаанының ужур-утказы — Тыва күрүнезин чаа байдалдарда катап тургузарынче утланган комплекстиг хемчеглерде синиккен. Ол чүл дээрге үш чыл бурунгаар республиканың Дээди Совети Тыва Республиканың бот-догунаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганы. Аңаа дүүштүр тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаан, ол дугайында тускай Хоойлуну хүлээп алган, республиканың чаа тугу кинский берген, чаа сүлдени бадылап алган, ам ийи ыры — Күрүне гимнин тургузары арткан. Тыва чонунуң бурунгу шажын-чүдүлгезинче катап эглири, культуразын болгаш чаагай чаңчылдарын, улусчу педагогиканы катап тургузары, чонунуң бот-чоргааралын, сүүктүг чорудун көдүреринде холбашкан хемчеглер боттанын турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өзү барымдаалаан күрүнеден өзулуг, онзагай бот-шынарлыг күрүнеже шилчиишкин ажылын чорудуп турарывыс ол болур.**

— Республиканың хөгжүлде-сайыралын чедип алырда бирги эәлчегде чүү кылыр-ыл? Оон экономиказын бут кырынга тургузарының талазы-биле комплекстиг программа бар бе? Оон кол угланыышкыннары кандыгыл, дотаңнадан канчап уштунуп алыр бис?

— Экономиктиг ажыл-чорудулганың нарын айтырыгларын шиитпирлээрде, бир дугаарында, политиктиг айтырыгларны чаңгыс уткалыг кылдыр шиитпирлеп алыр ужурлуг бис. Бирээде, Тыва Республиканың Россия Федерациязының иштинге турар туружун тодарадыры кончуг чугула айтырыг. Ол талазы-биле бир улуг идиглиг болуур ужурлуг документ — Федеративтиг керээ болгай. Аңаа бис ат салгаш, күштүг кыллыр бадылап кирген бис. Ынчалза-даа оон боттаныышкынының механизмин ажылдап кылын албааны-биле, Федеративтиг керээниң чамдык үүлдериниң боттанылгазы херек кырында тодаргай эвес болуп турар. Ынчангаш удавас «Федеративтиг керээнин боттандырарының механизми болгаш принциптериниң дугайында» Хоойлуну РФ-тиң Дээди Советинге хүлээп алыр.

Федеративтиг керээ езугаар чер болгаш оон казымал үнелиг байлактары, бүдүрүп каан өнүч-хөөрөнгизи республиканың девискээринде чурттап турар хөй националдыг чонунуң байлаа болур.

Ийинде, өнүчүнүң башкарылгазы федералдыг, республика болгаш муниципалдыг деңнелге үш хевирге чаргаан. Тыванын онзагай байдалын өөренип көргеш, РФ-нин удуртулгазы биске бүгү өнүчүү берген, федералдыг деңнелге шериг, милиция, прокуратура, суд органнары хамааржыр. Өнүчү башкарылгазынга хамаарыштыр эрге-хоойлу баазазы тургустунуп турар.

Амгы үеде РФ-тиң чаа Конституциязының төлевилелинин ажылдап кылыышкыны чоруп турар, мында арай-ла биилдинмес, тода эвес үүлдер туруп турары хараанда-чыг. Ылангыя область, крайлар боттарынга улуг эргелер негеп, республика статузуун өөдип алырын орааллажып турарлар. Республикалар, область, крайларны ынчаар деңнеп каар болза, тәарымча чок дээрзи билдинсир. Канчаарга-даа республика национал дылының, төөгүзүнүн, культуразының, шажын-чүдүлгезинин аайы-биле ангы, бот-тускайлан, онзагай байдалга турар ужурлуг.

Республиканың экономиказын бут кырынга көдүрерде бир дугаарында, карылгалыг байдалдан уштунар, ону кылырда тоталитарлыг үеде ышкаш, маңаашкынга олуруп болбас, бот-хандыртынарының аргаларын район, суур, өг-бүле бүрүзү тывар ужурлуг. План-үлелгелиг үеде ышкаш эвес, рынок экономиказынга өнүчүнүң ангы-ангы хевирлерин таварыштыр хоступ ажылдап өөренир. Ортумак болгаш биче бизнести сайыралдыр турган, арат, тараачын, фермер ажыл-агыйын хөгжүдүп, хөнүдер, өг-бүле, төрел бөлүк улус чыгып алган, орулгалыг, бериимчелиг ажылдаарын деткип турар бис.

Кичээнгейде турар хемчеглериниң бирээзи — даштыкы инвестицияларны хаара тудары. Ону бурунгаарладырының идиглиг ажыл-чорудулгазы болза, даштыкы капитад салыышкыннарының камгаланың талазы-биле эрге-хоойлу баазазын күштелдирери, чижээ, даштыкы инвестициялар дугайында, каттышкан чээли капиталының дугайында, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында, казымал байлактар дугайында дээш, өске-даа хоойлулар ажылдап кылдыыш турар. Даштыкы экономиктиг программа ёзугаар хууда салыышкыннарлыг компаниялар, каттышкан бүдүрүлгелер тургустунуп турар. Ол бүгү ажыл-чорудуг боду башкартынып, сайзырап, хөнүп келир ужурлуг.

Күрүнеин капитал салыышкыннары энергетика, орук тудуушкуну деэш кашкаш кол, улуг эдырларга турар апаар.

— Келир үелерде чаа экономиктиг реформаларның түнелинде, кажан күрүнеден ангылаашкын бодунун кызыгаарында, төнчү соругаларына чеде бергенде, иниитилел амыдыралына күрүнеин ролю кандыг хевирлиг болуруул?

— Баштайгы дээреде күрүнеин ролю быжыг турар ужурлуг. Экономиктиг корумчурумну тударынга, политиктиг турум чорукту чедип алырынга, акша-мөңгүн мөөнеэринге, хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш күш-ажыл, хөй-иниити чурумун тударынга күрүнеин ролю канчаар-даа аажок күштүг болуру албан. Хостуг, бот-тывынгыр, хуу ажыл-чорудулгаже холгаарлап болбас, ажыл-агый демократиязы турзуп, ынчалза-даа күрүнеин экономиктиг политиказынга стратегияны, удуртулганың бурунгаар көрүштүг мерген эргаларын холга тудар апаар. А дүн бүрүдеги ажыл, амыдыралга күрүне киришпейн, хуу, өг-бүле капиталын мөөнеп турган, биче бүдүрүлгелер, кооперация, даштыкы салыышкыннарлыг каттышкан бүдүрүлгелер сайзыралын чедип алыры чугула.

Кижилерниң социал камгалалынга күрүнеиниң үлүү канчаар-даа аажок улуг болур.

— Ынчаарга, Шериг-оол Дизижикович, бистин помчукчуларывысты болганчок-ла мындыг айтырыг хөлзедип каап турар: Тыва кандыг орук-биле чорууруул—капиталистиг бе, социалистиг бе азы өске, үшкү орук-биле бурунгаардаар бе?

— Социалистиг орук-биле чоруп чадаан ышкажыл бис. Социализминиң идеялары — бүгү-ле чаагай чүвеин кижиге — деп принцип артып каар ужурлуг. Шынап-ла, кижиниң чаагай чуртталгазы дээш туржуп турардыр бис. Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдар үеазинде, бо век эгезинде, капитализм турган хаан. Швейцария, Мурнуу Корея, Швецияны-даа өөрге, арыг капитализм деп чүве чок. Япония, Швейцария социализминиң эки үүлдерин боттарының хөгжүлдезинге сиңирип алган. Өскээр чугаалаарга, кайы-даа системаның эң эки үүлдерин кадып алгаш, аңаала чаагай амыдыралды тургузуп, бойдустуг чаяп каан аайы-биле кижизиг, төлептиг амыдыраа-чурттаар ужурлуг бис. Кандыг-даа «изм» деп чүвелериниң херээ чок. Тыва арыг бойдустуг, Швейцария ышкаш бичежек өөрт болганда, оон модели-биле депшилгелиг орукче киреп күзенчиг. Ак-Довурак комбинады ышкаш улуг бүдүрүлгелер эвес, а делегей стандарттары-биле чепсегленген, биче хемчээлдиг, бүдүрүкчүлүг, дээштиг бүдүрүлгелер биске херек.

— Тывада чурттап турар чонунуң делегей культуразынга, депшилгеге болгаш күш-ажылга хамаарылгазын амты турарындан канчаар өскертип ап болуруул? Эрги тоталитарлыг системага чурттап каапкан чонунуң психологиязын эде хевирлээриниң талазы-биле кандыг программа барыл, кандыг арга-хевирлер маңаа эң-не дээштигил?

—Экономика болгаш политика дугайында үстүнде чугаалаадым, оон үре-түүнели кижилерге улуг салдарны чедирери чугаажок. Кол үүлдер болза, бир дугаарында, кижини кайы-бир идеологияның аспаандан уштуру, оон бойдустан чаяаттынган бүдүштерин мурнадыры. Өт-бүле болгаш не-чашты камгалаарының концепциязын ажылдап кылдыыс, бүгү-ле чүвеин дазылы өг-бүледе деп санап турар бис.

Ийинде, улус өөредилгезиниң реформазы. Мында өөредилге, кижизидилге дугайында, бизин чадаарда, уругларны каш хардан эгелеп өөредири, оолдар, уругларны ангы азы холуштур өөредири салдынган. Салым-чаяанның уругларны лицей, колледж таварыштыр тускай белеткеп турган, алызында шыырак интеллигенцияны үндүрер сорулгалыг бис. Дээди эртемниг кадрларны даштыкыга болгаш Россияга белеткеп алыр, Россия чылдын-на 250 студентини өөредириниң дугуржулгазы бар. Бистиң аныяктарывыс өөренип шыдаар, көрүнер даан. Сибирьнин англи дылга 800 деэн шыырак өөреникчилериниң аразында тускай хыналдаан Тыванын 2 бичии уруу тиилеп каан, Америкага барып өөренир болган-дыр. Тибет, Турция, Кыдат, Барын Европа, Тайвань — бистиң уругларывыстың өөренип алыр лаштыкы чурттарының долу эвес даңзызы мындыг.

Культура, күш-культура, спорт сайзыралының программазы бар. Чонунуң шажын-чүдүлгези тургустунуп турар.

Рынок экономиказы идеологиядан хостуг болур ужурлуг. Оон кырынга эртем, өөредилге (Тывага университетти тургузар бис), культура, шажын, өг-бүле, кижизидилге концепциязын кадыпкан түнелинде Тывада чурттап турар кижи бүрүзүнге бодунун шилип алган мергежили-биле хостуг сайзыраар арганы тургузар — кол сорулга мындыг.

— Республиканың экономиктиг, культурлуг, социал айтырыгларын эң-не дээштиг удуртуп-башкарарының талазы-биле чорудуп турар хемчеглер амгы негелдеге дүгжүп турар бе? Президент эрге-дужаалын Чазак Даргазының хүлээлгелериниң аңгылаарының айтырыынга хамаарылгаар кандыгыл, Шериг-оол Дизижикович?

— Политиктиг удуртулга—Президент болгаш Дээди Советтиң холунда. Бо шилчилгелиг үе-чадала Президент тыптып келген, ону чон боду сонгаан. Оон-биле чергелептир Чазактың структуразында чаа комитеттер, яамылар тургустунган. Чижээ, чер реформазын оон комитеди чоргуспаска, кым чорударыл? Монополистер-биле кым тулчуруул? Хоозун черге штат улгаттырбас болгай.

Оон ангыда Тыванын чаа Конституциязының төлевилелинде көрүп турарын ёзугаар ТАР үезинде турганы ышкаш, район деңнелинде куду эрге-чагырга чонунуң бодунун холунга турар. Арбан, сумулар тургустунар болгаш чер, суг, арга-арыг, ан-мен, тус чер өнүчүүнүң ажыглалын тус черге бериптер. Ынчан кээрге үстүнде аямылар кызырлын эгелээр. Оларның эрге-хүлээлгелери бир янзы апаар.

Конститусчу чаартылгаларның түүнелинде президент-парламент республиказы болу бээр бис. Арыт президент башкарылгазынче киирип болбас.

Ынчаарга Президент болгаш Чазак Даргазын ангылаарының талазы-биле, онуң үе көргүзе бээр. А бо шилчилгелиг, кончуг харысалгалыг үеде Президент бодунун Чазаан тургускаш, ажыл-агыйны шимчедир, хөделдирер ужурлуг. Ам бо үе-чадада оларны ангылап болбас.

— Президент болгаш хамааты кижи болганында, силерни ыдыктыг күзелдиннери сонуургап көрзе кандыг ирги, Шериг-оол Дизижикович?

— Хөй уруглуг ада кижи болганымда, уруг-дарымның аас-кежиктиг болуру менээ ыдык. Ынчаарга Президент болганымда, республиканың чонунуң тайбын, аас-кежиктиг, бай-шыдалдыг амыдыраа-чурттаары — менээ ыдыктыг күзел. Байдал бо хүнде бисте чүгээр, аштан турар кижи чок. Улус бо чылын хөй хуу тараа, картофель тараан, арат, тараачыннар хөй чер ап турар. Чонунуң социал камгалалы бар. Чон даргалардан кортпас апарган, солун, сеткүүлге хостуг шүүмүүлептер — ол кончуг эки демдек-тир. Чон чуртун, бойдузун камнап, камгалап эгелээн-дир.

Чугаазыстың төнчүзүнде чонга Республика Хүнү-биле изиг байыр чедирип каар-дыр мен. Тывалар хөй байырлап турун берген дээш, эмин эрттир хөлзээн херээ чок. Чон дыштанып, байырлаар ужурлуг. Швейцарияда улус 5-даа хонук улаштыр байырлаптар чоржук. Байырлап билири база талант-тыр, аңаа өөренир ужурлуг бис. Ажылдап билир чон, байырлап база билир болур. Ынчангаш, эргим чонум, байырлалывыс-биле! Бо байырлалда өг-бүле, кижи бүрүзүнүн сүзүү көдүрүр болзун!

Интервьюну Надежда ЭРГЕП алган.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДЭЭЛЕР

Найысылал Кызылдың тудуг организациялары Республика Хүнүн күш-ажылчы чедишкиннер-биле уткуп, Рабочая биле Бухтуев кудумчузунуң белдиринде 67 аал чурттаар Тыванын журналистер бажыңын ажыглалга киирип, күрүне комиссиязының бедик үнелелин алган. Бо чылдың август 10-да ук комиссия «эки» деп демдек-биле од бажыңны хүлээп алган, ат салган.

Ол бажыңның тудуун доозарынга улуг-хуузун киириштирген Кызылда № 81 тудуг эргелелиниң начальниги Федор Сарыг-оолович Дамбиев-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа кеш айтырыг салган.

— Рынокту берге үезин чүгле кижилерге эвес, улуг организация, бүдүрүлгелерни безин тудуг материалдары болгаш акша-көпеек-биле кызагдаашкыннарга чыгап келген болгай, Ынчаарга амгы үеде иниити байдалынар кандыгыл?

— Бо берге үе бисти база оюп эртпээн чугаажок. Рынокту күштүг силгиишкининден бистиң тудуг бүдүрүлгелери эвээш эвес бергелерге таварыштывыс. Оон уламыдан бичии тудуг организацияларды дужун сандараан. Мурнуудаазынга бодаарга, тудуг кезектери, акша-көпеек тывылбастаан. Тудуг организацияларының каттышкан күжү-биле алды айның тудуг-монтаж ажылдарын 93 хууга күүсеттивис. Бистиң акционер иниитилел боттарывыстың күжүвүс-биле кылыр планын 120 хууга күүсеттивис, ол дээрге эрткен чылдың бо деңнелиби-биле 170 хуу болуп турар. Бо чорук бистиң бо берге үеде эрткен чылдыындан арга-дуржулгавыс улгадып, амыдыралдың чаа агымына өөренип бар чыдарывыс ол боор-дур. Оон ындай кижи бүрүзүнүң ажылынга ээ-харысалгазы улгадып, боттарының ажылынче бир янзы көөр апарганында.

Чартык чылда бистиң иниитилелдиң арыг орулгазы 3,7 миллион рубль болган. Бо көргүзүглерни амгы бо варын үеде багай эвес болган деп үнелеп турар бис.

— Силерниң салбырда эки ажылдыг кижилер эвээш эвес боор аа?

— Ындыгларны бистиң коллективиниң кежигүннериниң шуптузу деп болур. Хып Дээн аныяк назын үезинде чалыы эрлер даш салыкчылары Борис Күдер, Алим Наиват, Игорь Иргит, Владимир Кыргыс, Шолбан Шивит, Борис Монгуш, Алексей Кара-Сал, Шолбан Даржаа олар хүн бүрүнүң ажыл планын ажыр күүседип келген. Олар чүгле эки ажылдаарындан аңчыда, бистиң чоргаарланыр спортчуларывыс.

Бригадир-мастерлер Николай Кунчовтун, Олег Ондарның ажылды углап башкарар салым-чаяанның магадаар мен. Ылангыя журналистер бажыңын ажыглалга киирериге кызымак ажылжын көргүзүп, төлептиг үлүүн киирген бригадир-мастер Николай Монгушту, шеверлекчи Наталья Хомушкуну, кадыкчылар Мурат Иргит, Роберт Куулар, Александр Чооду оларны онзалап демдеглексээн мен.

Ам республиканың дүш эмнелгезиниң тудуун база автовокзал чаныында ыкылыынар бажыңының тудуун кылып турар бис.

ЧАДААНА. Тыва улустуң национал байырлалы — Республика Хүнүнге уткуштур Чөөн-Хемчик районунуң малчыннары багай эвес көргүзүглерлиг ажылдап турарлар. Ында чаъс-чайык ам-даа үргүлчүлеп турар-даа болза, мал чеминиң белеткелин уламчылап турар. Бо талазы-биле эки көргүзүглер бар. Чижээ, «Большевик» совхоз 364 тонна сигенни белеткээн. Ол дээрге иниити планның 46 хуузу болуп турар. А чыраа-бажыжыларны ажыл-херээ база бүдүнгур: олар 501 тонна сиген сараатаан. Иниити план 40,2 хууга күүсеттиинген.

Чаъс-чайык үргүлчүлеп бээрге, саар инектерниң сүүн тыртылып турза-даа, районнуң сүт заводунче хуниуп-не ортумаа-биле 4,9 тонна сүт

(Төнчүзү 2-ги арында).

УТТУП БОЛБАС АЖЫЛДАР

Бо чылын чаъс-чайыктыг болган. Ынчангаш республиканың совхозтарының болгаш арат ажыл-агыйларының шөлдерилде тараа культураларының дүжүүдү эки болуп турар. Оон-биле кады бок үнүштер база эндерилген. А бедик дүжүт өстүрүп алырының бир кол үндезини — чайгы чер андарылгазын чогуур үезинде орудары дээрзин ажыл-агыйларның тускай эртемниглери эки билирлер. Чүге дээрге чемиштиг бүдүмелдер хөрзүнге артып каар, бок үнүштер, хоралакчылар, аарылар үзүткаттынар. Келир чылдың дүжүдүнге болгаш күзүн чажар тараа тарыырына черни республикада амгы хүннерде белеткеп ап гурарывыс кандыгыл?

Ажыл-агыйлар моон мурнунда чылларга бодаарга, амгы үеде бо ажылдарже улуг кичээнгей салбастай берген. Бир эвес эрткен чылдың июль төнчүзүнде 148,4 мун гектар шөлге чайгы чер андарылгазын чоруткан турган болза, ону бо чылдың чүгле 98,6 мун гектар. Бо көргүзүг иниити планын чүгле 66 хуузу-дур. А шөлдүн ийиги болбаазырадылгазын чүгле 29 мун гектарда чоруткан болуп турар. Чайгы чер андарылгазын Бай-Тайга Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл, Эрзин, Кызыл, Каа-Хем, Улуг-Хем районнар дыка оожум темп-биле чорутканнар. Ол районнарда көдээ ажыл-агый эргелелдериниң тускай эртемниглери бо чугула ажылды херекке албайн барганының чылдагааны ол.

Бо талазы-биле ажылды Танды, Бии-Хем районнарның тускай эртемниглери элээн бедик харысалга-биле чорутканнар. Олар андарып алза чогуур черлериниң 74-79 хуузун белеткеп алганнар. Машина-техника саны чылдан чылче эвээжеп кел чыдар, оларга ажыглаар кыыр-чаар материалдар өртээ талыя-даа берген болза, шак ындыг бергелерге торулбайн чайгы чер андарылгазының ажыктыг чоруун билип, келир чылдың дүжүдүн хөйну ажаап алырының магадылалын тургузуп ап болур турган-дыр.

Силос болгаш сенаж салырынга кол чиг эт болуп келген көк-тараанны республиканың ажыл-агыйлары чылдын-на тарып турар. Ындыг болганда чайгы чер андарылгазын август 10-12-ге чедир чоруткаш, чажар үезиннериниң аарыгларга улуг хораннаашкынын август 15-20-де доосказ, белеткээн шөлдерге чаштырар херек. Андарган шөлдерге хөрзүн болбаазырадылгазының практиктиг хемчегдерни алыры эргежок чугула болуп турар.

Михаил ХАСБУЛАТОВ.
Республиканың үнүш камгалал станциязының начальниги.

БАЙЫРЛАЛГА КИРЖИРИ-БИЛЕ

Тывавыстың арыг сүтлүг күчүлүг Улуг-Хемниң кайгамчык каас-чараш бойдузун сонуургап, бурунгу тыва черни алдаржыдып турар күш-ажылдың мурнакчылары-биле, уран үүлдүн мастерлери, спорттун алдарлыг кижилери-биле сөс алчып, байыр чедиржип, Республика Хүнүнге киржирлер.

Хүнзээректээн тыва черниң хундүлээчел чону кожа-хелбээ, республикалардан келгилээн хундүлүг аалчыларны чылыы-биле уткуурунга белен. Республика Хүнүн бистин-биле кады демдеглеп байырлаары-биле найыралдыг кожаларывыс Хакас Республиканың, Алтай Республиканың, Саха-(Якут) Республиканың, Моолдун Убса-Нур, Завхан, Баян-Өлгүй болгаш Моолдун Улан-Батордан делегациялар Кызылда чедип келгеннер.

Найыралда кызыгаар чок деп сөстеринң ылап-ла ханы уткалын баштай келген делегацияларның составы-да хереглеп турар.

Делегацияларның келири ам-даа уламчылавышаан.

(Бистин корр.).

Тыва Республика Хүнүнге тураскааткан байырлыг хемчеглериниң

ПРОГРАММАЗЫ

Август 13-те

Тыва Республика Хүнүнүн байырлыг ажыдыышкыны болгаш уран үүл мастерлериниң концерти 18 шакта. Хөгжүм-шии театрынга.

Шыдыраа маргылдаазы 16-20 шактарда Спорткомплекске.

Бот-тывынгыр уран үүл бөлүктериниң көргүзүү, массалыг селгүүстээшкин 20-22 шактарда Театр шөлүнге.

Тыва национал чаңчылдар ёзугаар чаадарының маргылдаазы 16 шакта. Тыванын 5 чыл ою атты стадионга.

Төп театр шөлүнге янзы-бүрү оттар чайнаан хөглел (фейерверг) 21 шакта.

Август 14-те

Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанналарының, көдээ ажыл-агый продукцияларын делгеп садар ярмарка 8 шакта. Октябрьская кудумчуузунга, хоорай рынокунга.

С. К.-Х. Токаныи тураскаалының чанында шөлге уран үүл көргүзүглери 9 шакта. Октябрьская кудумчузунга.

Узун дистанцияга аът чарыжы 10 шакта. Чедер — Кызыл оруунга.

Аът спортунун маргылдаазының ажыдыышкыны 14 шак 30 минутада. Аът чарыштырар черге.

Эн дээре аъттарның болгаш аът мунукчуларының өрүлдези 15-16 шактарда. Ипподромга.

Садыг хандырылгазы 10-17 шактарда. Чедер — Кызыл оруунга, ипподромга.

Республиканың районнарындан келген бот-тывынгыр уран үүл киржикчилериниң концерти 10-17 шактарда Чедер — Кызыл оруунга, ипподромга.

1600 метрге 3 хар чедир назылыг аъттарны чарыштырары 15-17 шактарда. Ипподромга.

1600 метрге челер аъттарның чарыжы 15-17 шактарда Ипподромга.

3200 метрге аът чарыжы —«— —«—

3200 метрге эзерлиг челер аъттарның чарыжы —«— —«—

Эзерлиг чыраалаар аъттарның чарыжы —«— —«—

Кошкан үш орус аъттарны чарыштырары —«— —«—

Аът спортунун маргылдаазының тиилекчилериниге шанналдар тыпсыры 16-17 шактарда. Ипподромга.

Самбо хүрешке Тыва-Японияның аразында эш-хуузунун ужуражылгазы 18 шакта. «Хүреш» стадионга.

Август 15-те

«Марафон-93»-түн эгелээри 10 шакта. «Хүреш» стадионга.

128 мөгенин тыва национал хүреш маргылдаазының ажыдыышкыны 10 шакта. «Хүреш» стадионга.

Театржыткан көргүзүг 10-14 шактарда. «Хүреш» стадионга.

Шанналдарны болгаш суй-белектерни тыпсыры 11-14 шактарда. «Хүреш» стадионга.

Тыва Республика Хүнүнүн хагдыныышкыны «Хүреш» стадионга.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДЭЭЛЕР

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында.).

кирип турар. А бир тонна ажыг сүттү ажыл-агыйлар боттары ажыглап турар. Сүт саалдазы «Искра», «Чыраа-Бажы» совхозтарда эки. Бо ажыл-агыйларның сүт-бараан фермалары бир инектен-не ортумаа-биле 4-5, 6 литр сүттү саап ап турарлар.

СҮТ-АКСЫ. Күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде «Ак-Даш» совхозунуң сүт-бараан фермазында инек кадарчызы Малчын-оол Ондар районда өске ажыл-агыйларда эш-өөрү-биле кадыг Кызылга эртер Республика Хүнүнүң делегады болуп келир. Оон ажылдап турары ферма коллективин Дуся Монгуш беник харыысалга-биле удуртып келген. Олар бирги чартык чылда сүт будүреринің талазы-биле республикага иинги черни эзэлээннер. Амгы хүннерде саалда база багай эвес: бир инектен-не хүнде — 6-8 литр сүт алыр.

БАЙ-ХААК. Таңды районунуң кадарчылары болган саанчылары Республика Хүнүн күш-ажылчы улуг чедишкиннериг демдеглеп турар. Районда инитизи-биле 2480 инек бар, амгы үеде оларның 1766-зын саап турар.

Саанчылар хүнде барык 13 мүн литр сүттү саггаш, оон 11 мүнүн Кызыл хоорайның магазиннеринче чорудып турар. Хүнде бир инектен ортумаа-биле 7,3 литр сүттү саап ап турар. Ажыл-агыйлар айыбыле алырга, дуржулга-будурулге ажыл-агыйының, ««Шангган» акционер иниталелдиг болган «Революцияның чалбыжы» совхозтуң сүт-бараан фермалары элбек сүттү саап ап турар.

Дуржулга-будурулге ажыл-агыйының хоочун саанчылары Галина Оюн-биле Чечек Оюн районда тергиндеп турар. Чеди айларның түнелиби-биле алырга, бо саанчылар бир инектен-не 1232-1100 литр сүттү саап алган.

ДООРА-ХЕМ, — Байырлал байырлал болбайн канчаар. Оон-биле чергелештир ажыл-иживисти, амыдралывысты утпас ужурлуг бис. Ынчангаш Тожуга Республика Хүнүн тускай демдеглевес деп шинтирлээнин район чагыргазының даргазы М. К. Куулар телефон-биле биске дыннаткан. Келир цыштан иниттинің малын хүр ажырар дизе, четчир саныг чемсуурну белеткээр апаар. Чазъ-чайыктыг хүннерінің шаптараазыны-биле районда мал чемнинің белеткели бо хүннерде чүгле 31 хүү күүсеттинген болуп турары-биле байырлал хүннеринде албан черлерин, организацияларны, будурулге черлерин мал чемнинің белеткелиниче хаара туларын шинтирлээн. Республика Хүнүнүң байырлал хүннерін тожужулар күш-ажылчы хүннер кылдыр эртиреррлер.

Ынчалзажок ук байырлалды демдеглеп эртіреринің төлээлерін Тожу чопу шилип, районнуң удуртукчулары-биле кайысылаанда аъткартаннар. Төлээлер кымнарыл? «Май 1» совхозтуң иннжилер бригадазының бригадири, Тыва Республиканың алдарлыг квижизи Н. Б. Чогумза. «Доора-Хем» совхозтуң мурнакчы хойжузу О. Б. Бичиндей, Хам-Сыраның гергиин иннжизи А. Ч. Ак болган Тожу районунуң хоочун чолаачызы В. Т. Москвичёв олар-дыр.

Тожунуң төлээлери найысылалдың чурттакчыларынга болган байырлал киржикчилеринге хол күүг аалдап келбес, хулаш чыгам балыктарын, четчин быжган кат-чимизин, тайгазының тооруун угбааже чүдүрүп эккеп, чонга садар дээрзин Михаил Кимоолович редакцияга дыннаткан. Ындыг-ла болзунам чоруунар-ла чогузун, тожужулар!

МУГУР-АКСЫ. Бөгүнде районнуң ажыл-ишчилериниң мурнунда турып турар кол сорулга — малга четчир саныг чемнерин бар-ла аргаларбиле курлавырлап, белеткеп алыры. Ынчангаш совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа хевириниң будурулгелериниң, районнуң бүгү албан черлериниң, организацияларының коллективтери мал чемнинің белеткелиниче хаара туттунган. Совхозтарының хойжу бригадаларының коллективтери сигеп кежилдезиниче кидин түлүк кирген. Бо чылдың байдалыбыле район девискээринде сигеп кажаргызыдан-даа артык арбын үнген, ынчангаш сигеп белеткелиге көрүнген планның 60-70 хүүзүн боттарының девискээриндеи белеткеп алыр болган турарын редакция-биле телефон дамчыштыр чугаага Мөнгүн-Тайга район чагыргазының даргазы Ш. И. Нами айыткан.

Оон аңгыда совхозтарының механизастаан үш звеновоу Чөөн-Хемчиктің Шениас Улуг-Хемниң Арыскында, Ийи-Тала сигеп кезидеевиниче кирген. Олар иниттер-биле 3000 тонна сигенни белеткээн, түс-түс девискээрлериниче чедирер ужурлуг. Оорган алынган медээлерни өзүгаар чыырга, звеноларның планын 20 хүү чедирип, 600 тонна дыре сигенни ында белеткээн.

Иниттизи-биле районда мал ажылының көргүзүглери бо чылын хоомай эвес. Төрүүр үс баш малга онаштыр 76 анай, хураган, 67 баш быжаа камгалаттынган. Дүк кыргылдазы база багай эвес түнелелдериг, район 635 тонна дүктү садып шыдаар. Хөй-хөй малчыннар, ажыл-ишчилер бедик күш-ажылчы чедишкиннерге-биле шылгараан. Олардың чамдыктары, чижээ, «Мөген-Бүренден» сарлыкчы Владимир Чоргаар хойжулар Бэзыр-оол база Олег Иргиттер, «Малчындан» сарлыкчы Владимир Даржаа, хойжулар Тараа Салчак, Кержек-оол Маазын болгаш өске-даа адыларның мурнакчылары Кызылга Республика Хүнүнүң байырлалынга киржир эргени алган.

КАА-ХЕМ СУУР. Кызыл районнуң чагыргазының даргазы А. К. Бакулин-биле Республика Хүнүнүң бүдүүзүнде телефон дамчыштыр харылзаштывыс. Дарганың сеткил-хөөнү омак-сергек болду. Чүге дээрге иниттің ажыл-агый багай эвес чоруп-ла турар болза, кымга-даа өөрүнчүг. Оон дыннатканы болза:

—Келир кышка амдыгаатан белеткениви — кол сорулгавыс деп билип турар бис. Сигеп белеткели ажыл-агыйларда кидин түлүк чоруп тур. Ылангыя «Тиилелге» совхоз бо талазы-биле мурнуку одуругда. Бо август айның 10-нүн саап-медээлери-биле алырга, үстүнде алааным совхоз 2262 тонна ажыг хоолдуг сигенни белеткээн болгаш 1310 тонна сенажты салган. Бо саптүнвер планын ажырыптар дээрзин бадыткап турар.

План өзүгаар алырга, район 12 553 тонна сигешни белеткээр ужурлуг. Ол күүсеттинер дээрзинге бүзүрелдиг бис. Ылаңгыя сенаж планнаттынганындан хөй салдынар.

Байырлалга хамаарыштыр медээлээни:

— Дугурушканывыс өзүгаар ажыл-агыйларның ишчилери боттарының ажылдаар черлеринге ижеиир. Ол хүннерде ажылдың түнелин үндүргеш, тиилекчилерни шаннап мактаар. Районнуң агиткультбригадазы ажыл-агыйлаже үүгүшкүннерни кылыр. Культура-массалыг ажылдар черчерлерге план өзүгаар база болгулаар.

ЧАА-ХӨЛ. Бо чылын сигеп Чаа-Хөл районнуң барык бүгү девискээринде дески болгаш терей үнген. Келир кышка уткуштур малга быжыг чем-суурун тургузар дээш районда арат ажыл-агыйларның, совхозтарның ишчилери байырлал хүннеринде бөрни күженишкиниг ажылдап турар. А көдээнің ажыл-ишчилеринге Чаа-Хөл суурнуң организация, будурулге, албан черлериниң коллективтери мал чемнерин белеткээрінге идепкейлиг дузалажып турар.

Чаа-Хөл ортумак школазының директору Алексей Монгуштуң удуртулгазы-биле башкыларның сигенчилер бригадазы бо чүгүла камрания эгелээн хүнден бээр күженишкиниг ажылдаан. «Найырал» совхозка 10 тонна бедик шынарлыг сигенни белеткеп бээрін школа коллективи хүлээнгеш, оны ам күүсеттирикеп. Анаа немей 5 тоннаны белеткеп эгелээн.

Улус өөредилгезинің хоочуну Самбыт-оол Суваң башкылар Владимир Дукар, Анатолий Даш-оол болгаш өскелер-даа иниттинің мал чемни белеткээрінге эң идепкейлиг киржип турар. Мал чемнерін белеткээр хүлээлгезин башкылар коллективи ажыр күүсеткеш, бодунуң школазын чылдыар чаа котельная тудуун доозарыга киржип эгелээр.

ШАГААН-АРЫГ. Ажыл-агыйлар аразынга көжүп чоруур «Улуг-Хем» колонианың (начальниги Виктор Хертек) тудугжулары Республика Хүнүнге күш-ажылчы белектиг ужуражыр дээш ийи районнуң девискээринге тудуг ажылын күженишкиниг чорудып келген. Колонианың тускай бригадазы «Арыскан» совхозтуң чаа шанының тудуун дүжүт ажаан алышкынны эгелегиже чедир дооздр дээш шудургу ажылдап турар. Кажан ол совхоз Арыг-Үзүүнге хамааржып турган үеде тараазын ынаар сөөртүп, анаа кадагаладып келген. Совхоз болу бергенде, Арыскаңга улуг шанны тудары эргежок чугулазын барымдаалааш, оон тудуун эгелээн.

Көжүп чоруур колонианың Кызыл-оол Шогжапка удуртқан бригадазының тудугжулары бо чылын Чаа-Хөл суурга чурттаганың 6 бажыннарын тудар планнаг. А олар 3 бажыңның тудуун Республика Хүнүнге чедир дооскан, бир бажыңны шуут хүлээлип берипкен. Улуг назылыг тудугжу Г. Опанчин, аныяк бызанчы В. Суур-оолдуң эш-ле кызыжаккай ажылдааның демдеглээр херек. Ийи районнуң девискээринде тудуглары колониада ыраап Олег Куулар мергежилдиг башкарып, тудугжуларга улуг дузалы чедирип турар.

АЖЫЛ-ҮҮЛЕВИС СЕҢЭЭ, ТЫВАМ!

● Республика орденниг малчын

«КИЖИНИҢ ЧҮГЛЕ КЫЗЫМААНДА»

Бо чылын малчыннар Наадымы чартык чылдың болган кыштаглаашкынының түнелиби-биле районнарга тус-тузунда эрткилээн болгай. Эрткен кыжын республиканың мал ажылдыглары, шынап-ла, эрестиг ажылдааннар, мал бажы камгалап алыр талазы-биле көргүзүглер оон мурнунда чылдыңдан оранчок эки болган. Малчыннар байырлалының хүнүнде үнген «Шынның» ийи дугаар арнында республиканың мал ажылының мурнакчыларының ат-даңзызын хөйте чарлап бижээн. Солунгуя будун арнынга ол арай-ла четпейн баргаш дээреңге башка, хөй-ле кижи. Шаннал-мактаага четкеннер албын.

Малчыннар байырлалын таварыштыр Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыыбиле Тыва Республика орденни-биле шаннаткан ийи малчын бар. Олар — Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыны Л. К. Күдер-оол биле Эрзинде «Чаа-орук» коллективтиг будурулгенің хойжуу Б. А. Мандал.

Иниттиңи малын малдап, эрес-кежээ ажылдап турар ол малчыннарывыстың ажыл-ижи ынчаар үнелеттинген. Бидыг шанналга чедир ажылдааны белен эвес херек. Оларның бичээни-биле, тодаргайлаарга, Байыр Анчыевич Мандал-биле ажыл-херек айы-биле Бай-Дат чораап, ужуражыр аргадыг болган мен.

Эрткен кыштаглаашкының түнелиби-биле Байыр Анчыевич төрүүр 100 хойдан 140 хураганы камгалап алган. Оон эки, эрес-кежээ, өскелерге үлегерлиг ажылдааның ажыл-агыйның малчыннар байырлалынга демдеглээн. Коллективтиг будурулгенің удуртулгазы хойжуга шаннал кылдыр теве биле 198 хураганы хууда алыр кылдыр берген. Эскерип көрүнер даан, барык колан чыгыы хураган! Ынча хураган деп черле канчаг билир, соора-даа дыннааным чадавас дээш бодалга алзып, тодарадым ап-даа турдум. Дыннаанымны-на шын болду. Коллективтиг будурулгенің даргазы Андрей Түлүш: «Ажыл-агыйның иниттің ажыл-херээнге үлүүн киириштирип, ак сеткилдиг, кызымак ажылдап турар малчыннарывысты канчаг деткинвес боор. Шаннал турарывыс таварылга эвес. Эки ажылдап турар кижиниң өг-бүдүзинге, амыдырал-чурттаалгазынга деткимче, дуза бооруңдан ангыда, өскелерге үлегер-даа боор болгай» деп тайылбырлаан чүве.

Малчыннарның амыдырал хандырылгазының айтырыгаонынче кичээнгей, шынап-ла, багай эвес дээрзин анза малчыннарның боттарындан-даа дыннадывыс. Ол талазы-биле болдунар, бар-ла үүлдер кылдыңып турарын чугаалап турдулар. Иниттиңи малы дээш кызымак ажылдаан, мал бажы камгалап алыр талазы-биле эки көргүзүглерлиг болган мурнакчыларны ажыл-агый харам чок шаннаанны-даа ылда деп болур.

Тыва Республика орденнибиле шаннаткаңы дээш байыр чедирбишаан, төрүүр 100 хойдан 140 хураганы алганының «чажыды» чүдел, үүг идигли болганын дээрзин айтырыысаан бодал-биле Байыр Анчыевич-биле чугаалажы бердим. Чаңгыс ажыл-агыйда кожа ажылдап, чурттап турзажок, көргүзүглери ийи ангы болгуларының чижектери бар. Моон мурнунда чылдың кыштаглаашкыны көргүзүглер талазы-биле ындыг-ла чогумчалыг болбаанын бөгүнге чедир чугаалажып келдивис, бо чылбиле дешештир аан. Эрткен чылдың кыштаглаашкыны иниттизи-биле берге эрткен деп турда, Байыр Мандал төрүүр 100 баштан 102 хураганы алган, республиканың мурнакчы хойжуларының санынга кирген турган. А бо чылын оон көргүзүү улам беник болганы бо.

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Байыр Мандал мону чугаалады:

— Эрткен кыжын үүг дээр боор, соок чүгээр, хар улуг болду, час харын үзүп болду ийин бо. Иниттизи-биле черле багай эвес кыштадывыс. Далбый база ажыглап турдувус, оон өске арга чок болган. Далбый тыртарга, хөрзүн үреліри ол-дур дээш сагыш амыравас боор чүве-дир ийин. Бистің ажылывыста кижи билбес улуг-ла чажыт үүг бооруп даан. Хойжу кижинин чымыштыг ажылын билбес эвес силер, мээн билиям колда чүве — кижиниң кызымаа, харыысалгазын медереп билиранде. Оон ынай ажыл-агыйның мал эмчизи, зоотехник-биле харылзаалыг болуру. Ажыл-агыйның удуртулгазының талазындан кичээнгей, дуза база эргежок чугула, амыдырал хандырылга айтырыгларын киириштир дээрим ол. Ийи таланың ажыл-херекчи харылзаазы турар ужурлуг. Бо айтырыг талазы-биле байдал бисте багай эвес. Деминг ажылдаар дээривис ында. Өгбүлевис-биле бир дешиг ажылдадывыс. 25 чыл чедир мал малдап келдивис. Ооларывыстың дузазын база көрүп чор бис.

Харыысалга, боттун кызымаанның дугайын хойжунун онзалап турары таварылга эвес. Мал чемин четчир-биле белеткеп алыры, ыны чемгерилге, ажаалда-тежээлде, одар-белчиирнин ыны ажыглалы дээн чижектиг чугула бо-бүгү чүүлдерин үенин эргилдезинин аайы-биле сулараадын болбазын бодунуң арга-дуржулгазынга даянып чугаалап олурду. Республиканың ажыл-агыйлары хой ооллаашкының боттарының эптиг деп санап көргени үе-хүүсааларда чорудуп турар. Ынчангаш анаа хамаарыштыр хойжунун бодалын сонуургадым. Ону ынчала, чижээ, он ийи айдан дерт ай төнчүзүнге суг чедип дыш чок узаткан хөрээ-даа бар бе деп орду. А оон туружу — март айының эгезинде он бешоп чеди хире хонук иштинде түлүктедип ооллаалыр. Хураганнар үзер үеде күш кире бээр. Чайлаглаашкын үезинде хойнг эки семиртип алыр, мал чемин чайын четчир кылдыр белеткээр, кыжын немелде чем херек апаар болгай деп орду. Бо-ла бүгү үүлдерин колдап чугаалап олура, оон ажылда чажыт үүг хайда боор, малчын кижи бүрүүнге билдингир, күүседир ужурлуг негеледери, үүлдери-дир дээн хөйну сөглеп чыдар. Ынчан хөлүрге, оны кымның канчаар сагыш, күүседин турарындан, ак сеткилдиг ажылдан түнеп үнер, көстүр-дүр.

Бо-ла чоруп тура, малчыннарга ужуражып чугаалажырга, эзер-чүгеп, хөм, хомут, брезент хереглээн боор, тывылбас-тыр дижир чүве. Ийи-чаңгыс көстүп-даа келзе, көдээ ажыл-агый продуктуларыбиле орваш садыг кылыр боордур деп, хойжу чугаалады. Автомагазин кээп турзажок, дүү черинің черинде мал малдап, чурттап турар кижилерге таарыштыр даараан идиг-хеп чок болур-дур дижиов чөптүг-ле боор. Оон ынай база бир айтырыг — шалыг, оон эвээш боор турары. 4—5-даа малчын оны чугаалаан үүве. Уруг-дарыы сонгаар өөренип турарлар база бар, эргижарыга самолет өөтээ чежел, черле ынчаш ап турар акшашалынының хемчээлин үүн бүрү өзүп турар өөртектерге дүүштүү санап, бодап олурарлар-дыр. Ажыл-агыйы күшшыдал кирип, өре-шиределе дүрген адырлып алыр, ажылхөрээ быжыгып, бүт кымыга бүзүрелдиг туруп келирия-биле холбашкан эки талаже күүелдир.

Вера КУУЛАР.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИНГЕ ДҮҮШТҮР

Таңды-Тывазының бот-догуннаан күрүнезиниң чылдарында дыка хөй чаартылгалар болгулаан. Келир чылын Тываның күрүнениң көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы бодунуң 60 чыл оюн демдеглээр. Чоокта чаа станцияның чиңгине директору С. С.Монгуш-биле ужурашкаш, эртем-шинчилел чериниң төөгүзүнүн, дуржулга, шинчилел ажылдарының кол-кол угланыышкыннарының, станцияның болгаш оон дуржулга-будурулге ажыл-агыйының амгы байдалының, келир үезиниң дугайында сонуургадым. Соңгукчу Сазыг-оолович-биле чугаамның допчуладын ноомчукчуларның кичээнгейинге бараалгадыйн.

ЧУРУКТА: Таңдының Сосновкада Дуржулга станцияның директору С. С. Монгуш аңаа дуржулга солчуп келген аалчыларны хүлээп ап, ажыл-агыйның чедишкиннерин чугаалап берип, уксаалыг малдарны көрүп шилип алырынче оларны чалаар. Бо станциядан арат ажыл-агыйларының эзелери уксаалыг инектерни, чылгыны, кошкаларны садып алырыа дугуржуп, садып ап чорун турарлар. Бир ындыг арга-дуржулга солчулгазының база дугуржулганың үезинде.

Онзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Үжен чылдарда Тыва Арат Республиканың чаза көдээ ажыл-агый эртемин хөгжүдер дээш баштайгы базымнарны кылып эгелээн.

Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы 1934 чылдың март 15-те Чөөн-Хемчик районнуң Малчын аттыг ажыл-агыйының базазынга тургустунган.

Дуржулга станциязының тургустуварынга Бүгү-эвилелдин Ленин аттыг көдээ ажыл-агый эртеминиң академиязының (ВАСХНИЛ) экспедициязы үлүг дузаны чедирип, шинчилел ажылдарының аргаларын тодаратқан. Станцияның турар черн Тываның бүгү булуңнарына таарыжыр. Ийи кылдыстиг, улуг эвес эртем-шинчилел чериниң мурнунга маллың уксаазын экижилер, бойдустуң чайгаар бүткен одар-белчиниин чептүг ажытлаар, тараа культураларын өстүрериниң шинчилеллерин чорудар ышкаш кол сорулгалар салдынган.

1944-1956 чылларда дуржулга станциязының коллективи түс черниң болгаш карагуль хойларының хайнактаашкынын, чиңге нарын болгаш чартык нарын дүктүг хойларны өстүрериниң хемчеглерин, мал чемин болгаш кукурузаны силостаарының агротехниказын академик Терентий Мальцевтің чепсек-херексели болгаш аргазы-биле черин болбаазырадыр ажылдарны чорутқан.

ЭДЕ ТУРГУСКАН

1956 чылда Чазақтың шинтпири-биле станцияны Тываның күрүнениң көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы кылдыр эде тургускаш, оон тургузүүн өскертқеш, эртем-шинчилел, будурулге, ажыл-агый сорулгаларын калбарткан.

Бежен-алдан чылларда дуржулга станциязының хөгжүдүнүне ветеринария эртеминиң кандидады И. Т. Кызыл-оол, намның болгаш күш-ажылдың хоочуну С. С. Сонам, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры А. К. Түрген-оол, эртем ажылдакчызы В. Д. Назын-оол улуг улуг-хүүзүн киргеп.

Үениң негелдезинге дүүштүр 1961 чылда Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязын Таңды районунуң Дүрген суурунда «Кызыл партизан» совхозтуң девискээринче көжүргеп. 1983 чылда станцияның болгаш дуржулга-будурулге ажылының эрге-хүлээлелерин ажылдап, чурттап турзажок, көргүзүглери ийи ангы болгуларының чижектери бар. Моон мурнунда чылдың кыштаглаашкыны көргүзүглер талазы-биле ындыг-ла чогумчалыг болбаанын бөгүнге чедир чугаалажып келдивис, бо чылбиле дешештир аан. Эрткен чылдың кыштаглаашкыны иниттизи-биле берге эрткен деп турда, Байыр Мандал төрүүр 100 баштан 102 хураганы алган, республиканың мурнакчы хойжуларының санынга кирген турган. А бо чылын чылдарда станция национал кадрлар-биле эчтелеттинген.

Станцияның кылдистери регионалдыг (түс-түс черлер) темаларже кичээнгейин салып турар. Мал ажылының кылдизи тыва, алай уксаалыг хойларының хайнактарынга, чиңге болган чартык нарын дүктүг хойларга, совет дүккүр өшкүлерге, симменталь инектерге, америң кызыл-шокар, кара-шокар бода малдың хайнактарынга, орлов болгаш орус уксааның челер, маднаар аъттарынга дуржулга ажылдарын чорудун келген. Амгы үеде кылдисти аныяк специалист Орлан Соңгукчу удурту берген.

Хоочун эртем ажылдакчызы Ольга Тимофеевна Елзак чер ажылының болгаш сорттуг үрезиннер кылдизин удуртуп, бодунуң ажылдакчыларыбиле Тываның агаар-бойдузунга, черинге таарышкан тараа культураларының үрезиннерин дуржулга-будурулге ажыл-агыйының ийи дүгаарлыг хову-трактор бригадазының шенелде шеңдериниде өстүрүп турар.

Дүүктүр, сүүзүнүг, ажаданыг мал чемнинің культураларынга дуржулгалар Лилия Тэнгытовна Монгуштуң эргелекчилээн мал чемниң дбктаамал кичээнгейинде.

Амгы үениң дериг-херекселлери-биле дериттинген аналитиктиг лабораторияны Любовь Васильевна Черменева удуртун турар.

Рынок харылзааларының кадыг-дошкун үезинде Тываның күрүнениң көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы эртем биле будурулгени чоокшулаштырар дээш чаз аргаларны дилеп, тып турар. Боттускайлаң чоруктун эте базымы июнь айла эрткен республика чергелиг садыг-саарыгалыг делегеле болур. Сөөлүү үеде станцияның дуржулга-будурулге ажыл-агыйының арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар-биле, чер ажылдың кооператиптер-биле харылзаазы быжыгып орар. Ынчаныйын канчаар, эрттарга уксаалыг малдар, тараачыларга сорттуг үрезиннер чүгүла херек.

Дуржулга-будурулге ажыл-агыйы чылдың-на ортумаа-биле 1200 тонна тараз культураларының үрезиннерин, 200 баш уксаалыг ыныык бода малды сайгарып келген.

СТАТУЗУН КӨДҮРЕР

Эртем биле будурулгени ханы чоокшулаштырар дизе, Тываның күрүнениң көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының статузун көдүрүп, оны эртем-шинчилел институду кылдыр эде тургузар, бааза будурулгелерин калбартыр. Ынчан ол республиканың ажыл-агыйларын уксаалыг мал-биле, сорттуг үрезиннер-биле бот-тускайлаң хандырып шыдаар.

БҮДУРҮЛГЕ

Станцияның «Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы республикада хөй алырлыг, арбын машина-техникалыг, быжыг базалыг ажыл-агыйларның бирээзи. Мал, чер ажылы — экономиканың үндезини. Ажыл-агый чылдың-на күүнге чагыгларын күүсеп келген. Кандыг-даа ажыл-агыйның кол будуучуку күштери — кижилер болгай. Дүргенде саанчылар Галина Оюн, Кара-кыс Момбей-оол, Наталья Оюн, малчыннар Долума Күжүгет, Степан Ооржак, механизаторлар Владимир Оюн, Орлан Оюн ышкаш ак сеткилдиг, сеес-кежээ, тура-соруулуг ажыл-ишчилер хөй.

Дуржулга-будурулге ажыл-агыйының мал ажылының харык-шинээзи чыл келген тудум баксыраа турар. Малдың баш саны кызырлып орар. 1990 чылда 2634 бода, 16596 шээр мал, 490 чылгы турсан болза, 1993 чылдың август 1-де 2009 бода, 9341 хой, өскү, 404 чылгы бар. Үш чыл иштинде 625 бода, 7255 шээр мал, 86 баш чылгы кызырылган. Республиканың совхозтарын, колхозтарын, арат ажыл-агыйларын үнеаалыг мал-биле хандырар дизе, бода мал болгаш хой ажылын хөгжүдүнүң программазын үениң негелдезинге дүүштүү специалистер, эртем ажылдакчылары ажаалдан кылгаш, амыдырала боттандырар ужурлуг.

Дүргеп, Сосновка, Хадын-Аксы суурларда ортумак, доозу эвес ортумак, эге школалар, үш культура одаглары, садыглар, яслі-садтар, харылзаа салбырлары бар. Алдан, чеден чылларда Дүргенге тудуг-суур сайзырангай турган. Ынчалза-даа сезен чылларда Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының ыныгы директору В. Барышников база Саратовтан тудуг черниң удуртукчулары школа тудуунуң шөлүн ыны эвес шилип ап, улуг частыыларны кылып, баштай школа тудуун шаңынчыдып доозар турган, Тываның кадыг-ширин агаарбойдузунга таарышпас телевилелдериг бажыңнар тударыга хөй күштү хаара тутқаш, ажыл-ишти сандаратқаш, чугула школа тудуун ада кагган. Саратовчуларның тутқан чамдык бажыңнарында ам-даа кижилер чурттавайн турар. Дүргенде ада кагдыған тудуглар каракка чөржынчыг. Дүргенге школа тудуунун айтырыгларын районнуң, республиканың удуртукчулары дарый шинтирлезе чогуур.

Тываның күрүнениң көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы чеди ай болгаш 60 чыл оюн демдеглээр. Бо байырлалды төлептиг уткуур дээш дүргенчилер ажыл-ижинге, амыдырал-чурттаалгазынга эзелхере тыртынып, үениң негелдезинге дүүштүү демиг ажылдааны күсеңнг.

Севээн ОЮН.
Таңды район.

БОДУНГА БҮЗҮРЕЛДИГ

Моон мурнунда чылдарда № 48 тудуг эргелели деп адаалып турган бистің тудуг организациявыс рынок харылзаазы шуудан чадажы берген бо берге үеде ажылдың темпизин кошкатпаан, мурнуку хевээр ажылдап турар. Ийет, үе берге. Үениң байдалы-биле денге баспас, бичин-ле кошкаш дээр болза, кандыг-даа улуг бүдүрүлге буурап, сандаран болур.

Бистің организациявысты ам харыысалгазы кызыгаарлыг эштежилге деп адай берген. Күрүне бүдүрүлгелерин кидинве хуужудуп турган үеде эргелел ынчаар адаттына берген болгаш чаа езу-биле ажылдап эгелээн. Коллектив колдуунда-ла акционер иниталел болу берген. Организациявыс эле организастаттынып, бодунга хамаарыштыр тускай эргелерни алган соонда, чагыкчылар-биле харылзаавыс экижи, кылыр ажылдарны боттарывыс тыптынып ап турар апарган бис. Рынок харылзааларының өстелдезі ындыг болгай, Кымда акша бар болдур, ол черинің ажылын дүрген кылып бергеш, оон орулганы киирип ап, ажылчынарның ажыл төлевирин төлеп бээр, тудуг материалларын тыптынып алыр.

Моон мурнунда чылдарда биске планны албан берип каар турду, ол күүсеттинмээн шаанда өске чагыкчылар-биле харылзаа тудар эргевис чок турган. Ам чагыкчыларны, ажыы-биле чугаалаарга, акшалыг кижилерни боттарывыс тыптынып ап турар апарганывыстың ачызында чыл эрнинде бээр сап-хөө талазы-биле улуг бергелээшкиннерге таварышпайн келдивис. Бирги чартык чылда 140 млн. рубльдың шеверлел ажылдарын кылгаш, оон 15 млн. рубльдың ариг орулгазын киирип алган бис. Бо хевээр ажылдаар болзуу, вуса, чыл төнчүзүнге чедир ам-даа хөй ажылдарны кылып болур бис.

Коллектив ынчаар ажылдап болур-даа, ол бодунуң ажылчынарынга болгаш күүнге долу бүзүрелдиг. Чоокта чаа бодувустуң чаңчыл болган байырлалывысты — Тудугжу хүнүн демдеглеп эрттирдивис. Ол хүн ажылывыста чедерчетпестерни анализтеп көрүп, мурнакчыларывысты-даа демдеглединис.

Республика хүнүн таварыштыр мурнакчыларывысты база алап, оларга өөрүп четтиришкиниг чылыг өстерни илередир ужурлуг бис. Бисте ажылдап турар амгы салгалдың кижилери маңаа хөй чылларда ажылдап келген, бедик мергежилдиг шеверлекчилер болур. Каш чылдар мурнунда республиканы ат-алдары алгаан турган шеверлекчилеривис Августа Ивановна Ельшова, Мария Васильевна Сафронова суглардың өөредип каан уруглары Валентина Борбак-оол, Нина Оюн, Вера Ширине ол угбаларының бригадаларын хүлээп алган ажылдан турарлар. Ол бригадаларны улгаттыр каттыштырган-даа болзуувусса, олар ажылдың темпизин бичин-даа кошкатпаан, мурнуку хевээр беник бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Бистер эде организастаашкын боон турган үеде чаңгыстаа ажылчын кызырбаан бис. Харып-даа чаз аныяктарны ажылга хүлээп алгаш, оларны шеверлекчиниң, малярның мергежилинге өөредип турар бис. Бистің шеверлекчиларивис амгы чылыг үеде чүгле Кызыл хоорайда эвес, а чоок-кавы районнарда ажылдап турар. Бир бригада Чедер курортту бажыныда, а бир кезек кижи Элегес-Аксыда школа тудуунда ажылдап турар. Чамдык ажыл-агыйларда тудуг кылып турар улус-даа бар. Бо берге үеде мындыг янзылыг ажылдап турган, акша-көпеекти тыптынып ап турар бис.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистің ажылчыннарывыс барык чүс хуу тыва ооллар, кыстар. Ээлүг ажылчын ангының тыва коллективи тургустунуп келген.

Коллективтің удуртулгазы болгаш профсоюзтар комитеди ажылчынарның амыдырал-чурттаалгазынче доктаамал кичээнгейин салып турар. Ынчангаш ажылчынарның ажылдан үнер-кирер чоруу чүгле бешеш хуу боон турар. Кижилерни ажыл-биле доктаамал хандырып турарындан, оларның холга алыр акшазы-даа арбын. Эки ажылдаан кижилер айда ортумаа-биле 50—60 мүн рубльдың ап турар. Ажылчынарның хөй кезиин картофель, ногаанны олуртуп турар.

Чоокта чаа демдеглеп эрттиреннивис Тудугжу хүнүнде бүгү ажылчынарны Дус-Хөлге дыштанныдывыс. Ол хүн чиик өртектиг чагыр, тушенка, сгушенка болгаш макарон аймаан өг-бүле бүрүзүнге четчир кылдыр сөткен бис. Кижи бүрүзүнге белек кылдыр номнарны тудуштувус.

Бистің мурнувуста кылыр ажылдар хөй. Чүүн-даа мурнунда Элегес-Аксыда 345 өөреникчиге школаны өөредилге чылы эгелээр мурнунда дужаар ужурлуг бис. «Чедер» курортта тудугну холдан үндүрер бис. Кызыл хоорайда ажыгалга киирер чурттала бажыңнары база эвээш эвес.

Бир эвес республика Чазаның капитал тудуг эргелели болгаш Кызыл хоорай чагыргазының капитал тудуг эргелели чагаан тудугларын доктаамал якшаладырып турар болза, бистің шеверлекчиларивис моон-даа хөй ажылдарны кылып шыдаар.

Борис АЛЕХИН.
№ 48 харыысалгазы кижигаарлыг эштежилгенің начальниги.

КАҢ ДЕГ БЫЖЫГ МӨҢГЕ НАЙЫРАЛЫВЫС

Украинадан чагаа

Тыва Республиканың хей национаддыг ажылчы чону 1993 чылдың август ортада болдуңу национал байырлалы — Республиканың Хүнүн демдеглеп турар. Украин улус акы-дүнма тыва улустуң байырлалын база үлежип, анаа түректиң ханызындан изиг байыры чедирип, амыдырал-чүрүттүлгазынга аас-кежиктиг, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзеп, рынок харызааларынче шилчиринниг берге, ырын үе-чадазын эрестиг ыдажын эртер дээрзинге ийеген турар.

...Азия диптиң түрүүнде Тыва Республика Украинадан чеди мүң километр ырак. Ынчалзажок акы-дүнма улустарының найыралының уламна быжыглаңынга черниг ыраа, чениг бергелери моондак болуп ыдавас. Чүге дээрге тыва болгаш Украин улустарының арызынга найырал одаңның ооллаңының фашистиг эжелекчилерге үдүр кадыг-дошкун гулчүүшкүнгага кады төккен кызыл ханы-биле кацналып быжыккан.

Ада-чүрүтүн Улуг дайынының чылдарында Тыва ботдогунаан, хамаарышпас күрүне — Тыва Арат Республика болуп турган. Оон чону немец-фашистиг гитлержи эжеледен Украинаны хостайынга боттуг улуун киирген. Кижи төрелгетениң эн дерзин, өжөөтен болгаш ханыг дайзыны немец фашизини чылча шаварынга тыва улустуң киирген улуг төөгүде аллын үжүктер-биле бижиттингеен болгаш кажан-даа онмас.

Тыва улустуң мыныг үлегер чугаазы бар: «Далайга дамды дуза болуур». А тыва улустуң фронтуга дузаламчызы, улуг дайынга оон эрес-маадырлыг ооллаңының, кыстарының киржилгези, бүгү делегейге тайбын, амыр болгаш келиг салгалаңның аас-кежиги дээш украин чеге төкпен ханы — дамды эрес, Улуг-Хемниң терен сүүнга деңнежиг үнелиг. Бо дугайында дараазында чижектер безин тоолгай хереченгеен турар.

Ол дугайында «Улуг-биче назылыг» украинчиге, ылангыя амыы үеинге аныяктарынга үргүлүг чугаалап, ылет-кеңдерчиске, лекциялаарыска, беседаларыска тайылбырлап турар бис. Чижээ, 1942 чылдың февральдан 1944 чылдың декабрыга чедир безин Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) ажылчы чону Ада-чүрүтүн улуг дайынының фронтузунче 5 эшелон (389 вагон ишти) аш-чем аймаан халаска чоруткан.

Дайын үезинде шериглерге эргежок чүгүде аш-чем аймаадан ангыда безин тыва-лаар 52 мүң эжеш лыжаларны — лаактарны, 12 мүң чылыг шериг чолдак тоннарны, 15 мүң эжеш кидис идиктерни, 10 мүң мезек хүүда белектерни, 69 мүн тонна хой дүгүн, элээн каш мүн тонна чыжыргананы, 50 мүн шилиндек аъттарны халаска чоорудуп берген. Тыва улустуң эки тура-биле чорудуп берген ол бүгү чаагай дузаламчызының улуг кезии Украинаның черинге келген.

ТАР-ның ажылчы чонунуң ол бүгү дузаламчызының өтөөн акшаже шилчидер болза, 66 миллион (ол үениң акшазы-биле) ажыг рубль болган. Тываларның өг-буле бүрүзү ынчаарда Тиилелге фондузунге 4 мүн, а чогуур вазылыг кижи бүрүзү — 2 мүн ажыг рубль өртекчиг салыышкының киргеен (ТАР-ның ынчаарда чонунуң вазы четкен кижи бүрүзүнге онааштыр санаарга, ыныг). Украинаның паотизаннарынга 10 вагон ишти материалдыг дузаламчыны, а фашистиг эжеледен хосталган Украинаның Киев областының колхозтарынга тыва араттар 30 мүн аныяк иректерни белек кылдыр чорудуп берген. Аңы-дүнма тыва улустуң бо бүгү чаагай дузаламчызын Украинаның чону, аныяк-өскени кажан-даа үтпас. Ийе, дайын болгаш тайбын чылдарында украин улус Тываның чонунга өөрүп четтиргеин чүректиң ханызындан чаңгыс эвес үдаа илередейлеп келген. Чижээ, 1943 чылдың январь 3-те Украин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң адрезинге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргешкинге илередеп мындыг телеграмманы чоруткан:

«Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң фронтуга дузаламчызын украин улус бедик-биле үнелеп турар болганы чаагай ол дузаламчының дугайында кажан-даа утпас. Улустарының улуг өг-бүлезиниң күженнишкиннери-биле, аңы-дүнма тыва улустуң, хосталгага ынак бүгү улустарының деткимчезиниң ачызында фашистиг ааатаннарны туюлуга чедир чылча шавар бис».

Гитлержи фашизмге удур совет улустуң Ада-чүрүтүн Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле, тыва улустуң эрес-дидим ооллар, кыстары фронтуже эки тура-биле баар, ханыг дайзынны чылча шаварынга киржир дугайында рапорттарны бижип турган. Тываның ажылчы чону 1943 чылдың май 20-де эки турачы тыва танкистерни, а ол-ла чылдың сентябрь 1-де — эки турачы аъттыг шериглерни Ада-чүрүт дайынының фронтузунче үдээн. Оон бөөр ам бежен чылдар эткен.

Украинаның хоорайларының, сүүрларының чүрүттакчыларынга, ыланғыя сургуулдарга, студентилерге, ажылчын, тараачын аныяктарга тыва эки турачыларның эрес-маадырлыг чорудунуң дугайында бо хүннерде калбаа-биле тайылбырлап, чугаалап турар бис. Хамыктың мурнунда, эрес-дидим болгаш көргүш чок танкистериң дугайында оңаалап демдеглээр болаан мен.

Тыва эки турачылар киржикчилиг танк шериглериниң кезээ 1944 чылдың мартта Украинаның 1-ги фронтузунуң шериглеринге каттыжып киргеен болгаш бистиң төөгү черивис Украинаны фашистиг эжелекчилерден хостаарынга эн-не эрес-маадырлыы-биле киришкен. Эки турачы тыва танкистер фашистиг эжелекчилерге үдүр тулчуушкуннарга бедик мергежилдиг, көргүш чогум, маадырлыг чорудун хей удаа көргүскен. Чижээ, «Т-34» танкының экипажының механик-чолаачы башкаарыкчызы, биче лейтенант Хомушку Чүргүй-ооллуң өлүм чок маадырлыг чорудун бо күүлүмге онаалап демдеглээр болаан мен. Бодунуң национал маадырының дугайында бистиң тыва өскүктеривис менден артык биилер. Ынчалзажок тыва улустуң алдарлыг оглунуң дугайында чугаалаары — мөңгө өөрүнчүг-дүр!

Эки турачы танкистериң мүрүнүнга мыкдыг дайынчы даалганы ынчаарда командылал салган: фашистериң күштүг камгалалын чаза шавар, ынаар буза түткүн киирер, дайзынны чылча базар, оон аткаардаан артынчыларын четкеш, узутказар, дириг күүн тудар. Хомушку Чүргүй-ооллуң машиназы эн-не дүргеин-биле Киев областын Рыжановка, Кобыляки деп чүрүттакчылыг черлериниң районунга гитлержилериниң туружунче шавар халдаашкынны кылган болгаш фашистериниң боолап турган чепсээн, дириг күүн чүүрүп бастырып, боолап узутказаан.

Тулчуушкун үеинде танкының командири балыгладыптарга, командылалды Чүргүй-оол бодунга алгаш, шавар халдаашкынны билдилиг болгаш маадырлыы-биле үламчылаан. 1944 чылдың март 5-тен 18-ке чедир Чүргүй-ооллуң танкызының экипажы шавар халдаашкынны соксаал чокка чорудуп келген. Ол кыска үениң дүргүзүнда маадырлыг тыва эки турачы танкистер, тодартайлаарга. Чүргүй-оол командылаан танкының экипажы дайзынның 3 үтүр-бооларын, 7 минометун, 75 гитлержилерни узутказаан.

Умаңы хоорайны хостаар дээш тулчуушкунга Хомушку Чүргүй-оол болгаш оон эки турачы эштери кайгамчык маадырлыг чорудун көргүскен. Оон танкызы дайзының аэродромуунче контут дүрген халдавышаан, ынаар чаза таварып киргеш, фашистериниң үжүдүүчуларын, чолаачыларын үгааның оскындур коргуткан, оон түннелинде 800 гитлержилериниң холун хөдүрүп түткан, 24 дайзынны самолеттерны, 80 автомашиналарны бүдүүге эелеп алган. Украин болгаш өске-даа черлерни фашистиг эжелекчилеоден хостаар дээш тулчуушкуннарга эрес-дидим чорду дээш аңы-дүнма тыва улустуң төлептиг оглу Хомушку Чүргүй-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры бедик өөрүп өлүп хаар чүве чорду. Тас чүвелер соокту хавчап шыдаар дээр силер. Арта чер хонган өшкүлер болбазыңле.

— Өшкү мал өзүгеи дээр. Анайларны бо чылын арбынна алган боор силер аа?

— Баш саныынче алган бис. Ынчалза-даа хан төрелдежи бөөрге, чоорту баксырап хөөр чүве-дир. Өске чердеп хуна садып алган болза көрем. Сосновкага үлегерлиг будуруукчүлерни салып түрген дээр чораан ийин.

— Арат ажыл-агыйлары черчерлерде тыптып, көвүдеп турар. Чамдык кижилер тараа тараан, чамдыктары силер ышкаш малдан халбактанчып чоруур. Моңу силер үү деп бодаар силер?

— Шаг-шаандан бөөр тыва кижи аңын аңнаар, тараабыдаам дээр, мал малдаар чораан. Анаа тускай эртемниддаа хөрөө чок, амыдырал чайгаар-ла өөредип хаар турган.

Шынап-ла, мал-биле суруңу чоруурга, хырын-даа тодуг, эгин-даа бүдүн, эки-ле чүведир. Чай боорга, хамык улуг-биче ажы-төлүм шупту маңза турар. Мал эразынга аан. Канчап билир, келиг үеде олар база мал сонуургай бөөрин. Оон ыңай кадыкка база эки боор чүве-дир. Чолаачылар чораш — «ажыылап» алганым даржыктарым шуут когу-биле читкен. Гастриттиг чордум, база чок. Өшкү суду эм боор дээри шын чүведир.

Мал малдаарны берге болбайн аан. Белен чүве, кайда боор дээр сеп. Оор-сук, ыт-куштан база карактаар. Аарый бөөрге, эмнээр. Кыжын тургузу азыраар болганда, сигеи-ширбиилди четчю кылдыр белеткээр. Эрткен чылдан эрткен сигенимни «Тиилелге» совхозка саттым.

Демниг боорга, черле экидир. Ийи оглум, күдээлерим-биле сигенни ыяк кылдыр кезип алыр улус бис...

...Ооржак Дамдынның бо хонажы кыштаг, чазат, чайлаг, күзег болур. Мында агыт чылар кара суг-даа, халегелиг көк терек-даа чок. Долгандыр-ла аза-октут делгем хову. Мындыг черге кажаа-хораа тудуп, арат ажыл-агыйы чоруудары дыка берге. Сугну ырак чеден сөөртүр. Сүүр-биле аргыжарыңга, черле ыңай-бөөр чүк сөөртүрүнге транспорт база үргүлчү негеттинер.

Ыңдыг болза-даа быжыг тура-сорук турда, кандыг-даа бергелерни ажып эртер ужурлуг. Сегирип алган соонда эчизинге чедирер апаар.

Аалдан үүгү чоруп турумда, демги эврип турган ыдым ойланып турып калган, Оозун бодаарга, бо Ооржактарга өске кижи эвес-ле турган боор мен. Малын мандым, чолун когун чоорур болзун. Опай оглу Ооржак Дамдын!

Байыры-Белек ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ЭҢ-НЕ ЭКИНИ КҮЗЕДИМ

Бөгүн байырлал. Тыва Республиканың Хүнү. Арат сеткилдиг аттыгыышкынның өөрүшкүзүнүң хүну-дүр. Бодалыңга дорам-на каш он чылдар буруңгаар бир-ле дугаар көргеним улуг байырлаң киирер-дир.

1936 чылда «КИМ» пионер лагеринге келдим. Ол чайын ТАР-ның 15 чылын байырлап эрттирди. Ол байырлалга ССРЭ-деп 3 ужар-хеме, шоок артистери база келди. Ук байырлалга «КИМ» лагерьнин ооллар, кыстарын эжеп, байырлыг митингидеп эгелээш көргүзүп, киириштиргеен.

Солун-на байырлал. Митингиниң кидиги амыы «Совет Тываның 5 чылы» стадионунуң турар черинге чүве. Анаа нам, чазактың баштынчылары, Араттың аъттыг кызыл шеринин дайынчылары, жоуунар төлээлери, мөгелер, айыраң-каас идик-хептиг чон дээш, кижи бажы кизирт, аът бажы козурт чүве-ле болгай. Хөгжүм-музыка чиртилээр. Митингиге ССРЭ-нин, МАР-ның элчиниери тыва чоага байыр чедирип, ССРЭ төлээлери санитар автобуста белекке берин турарыг сакты-дыр мен. Митинг төнергге, аъттыг шеригиин параллы шуут хайгамчык эткен. Хөгжүм «Даге базрыл» чиртиледи күүседирге, чыыган чон хайгамчык хөглеп, эмырап турду. Ол өйде хоорай ырыңга 3 ужар-хеме дескиндиртегрин ужударга, онза-даа, магалыг-ла ишкаш сагындырган.

Байырлалдың ийиги хүнүнде Доңмас-Сутта улуг салыгаймаа, делгелгелер ажыттыныр, мөгелер түрешкен. Мөгелердеп Арыылап Чамыян, Сталин Сарыг-оол, Чыраа-Кара, Өйдупаа, Шойдан дээш, кандыг мөгелер чок дээр! Эыт-хаа, шыныганнары шуут магаданчыг күүгүннер. Хүреш үеинде, чазак кежигүннериниң чаныңга ол үениң алдарлыг хөмей-сыгытчылары, хөгжүмчүлери: Менге, Лаксна, Сорукту, ыңлаар Маадыр-оол дээш, өскелер-даа аян түдүп турар чүве чораан. Орта артистер база хүндүлүг күүседикчилер болганнар. Кончут чараш тоннарлыг артистерни анаа көрген мен. Аттарын, ариларын ам-даа сактып он мен: Кок-оол, Каракыс, Лаксна, Лаптан, Сорукту, Монгалбин, Кара-оол сугдап чүве.

Доңмас-Сутта ССРЭ-нин шоок артистериниң оюну мени шуут кайгадып, соруказаан. Аас-кежин боор, олар бистиң дагербеп шоок шоолазынга өөредир үш кижини шилип алган. Оларның эразынга «Сат Базыо-оол оглу Оскал-оол» деп алым дыныаным ам-даа хүүгаазының медээ дег арткан. Шоок уран чүүлүнге шичаар кокпа-оруум эгелээ...

Бо хүннерде Тываның бүгү тала-биле кадрларының хейу сактып четпес өөрүнүг. Оларның эразында өөреним, чедип алган эстемин эчизинге чедирбейн будалып каалар барыдыка хомуданыг. Ынчан болбас! Ачылыг Тываныстың аттарын, күүгүн-күжүн, сайзыралын боолаалыар. Мээн аттарым — Тываның, чонумнуң ачызы, хүндүзү, өөрүү. Силерниң деткимченер-биле, силерниң төлээнер болуп, 24 чыл иштинде Дээди Совединиң депутаты боом, делегейге президент, сенатор, чагырыкчы Дээш, кандыг улуг албан-дужаалдыглар-биле чугула херектерни чугаалашкаадым дээр!

Тыва шоок артистери мени оглум Юрий Оскал-ооллуң удуртулгазы-биле Бельгиядагы ойнаа турарлар. Ол составта Б. Хертек, А. Август-оол, ол-думчуң уруу, оглу (Лоланда, Владимир) олар бар. Ол шыгаш уруум Майя Оскал-оол-Лозовик, оон уруу Саяна, оглу Маадыр, адазы Олег Лозовик олар сураглыг артист. Олег Поповтуң программазында киржип, Голландияда ойнаа чоруп турарлар...

Тыва Республика Хүнүнүң байырлалын таварыштыр кижи бүрүзүнге эн-не экини күзелим, чонум. Моон-даа сонгаар ажыл-ижиниг, эртем-билиниг, күүү-күжүүс, уран-медереливис, уран талантывыс-биле черивисти, чонумуусту алдаржыдаалыыр. Чараш Тываавыска, хостуг, чоргаар салгалывыска хомудал чок кылдыр, эптиг-эвилеңг — кыргаа-ачай, кыргаа-ачай, ыдаңым-күүгүм, үтбам-пестем, аңым-дүнмам — деп, бот-боттарывысты хаинажыр, каражтожыр, хүндүлежип чорудуулар.

Базы катап байырлал-биле!

Владимир ОСКАЛ-ООЛ,
ССРЭ-ниң улустың артизи, шоок уран чүүлүнүң делегейде сураглыг хоочуну.

● *Чогаалчының юбилейинге*

УРАН СӨСТҮҢ НАЙЫРЫ

Тываның улустуң чогаалчызы болгаш Күрүне шаңналының лауреаты Сергей Бакизович Пюрбюнуң төрүттүнгениниң өөрүн 80 чыл онюнга турасказаткан хүнү канчаар эрттиринин программазын чоокта чаа чогаалчыларның киржилгези-биле чугаалашкан, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге чыыган чогаалчыларның хей кезиниң саналын барымдаалап, шулукчүүнүң төрээн черин Улуг-Хемге ол хүнү эрттиреринин чижек программазын тургускан. Чогаалчының төрээн черинге, Улуг-Хемниң Хайыракан суурга ол хүн эрттер байырлалды «Уран сөстүң найыры» деп адаап, кожуун чагыргазы, район Совети болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң башталгазы-биле организастап эрттиреринин аңаа саналдаан.

1993 чылдың сентябрь 11-де эртеннинги 10 шакта байырлал эгелээр. Агаар-бойдустуң чаашкынныг, боран байдалын барымдаалаан, күскү дүжүт ажаалдазы болгаш мал чемнериниң белеткелинге бичин-даа саат болдурбазын чогаалчылар боттарының саналынга сагындырганнар. Ынчангаш үк черге болур бо байырлалды тус черниң удуртулгазының саналын барымдаалаар. Байырлалдың хүн чурумун мында тургускан оргкомитеттиң шаңнал алганы-биле чорудар.

Районтуң девискээринде тараажыларның, сигенчилерниң турлагларынга, ажылчын коллективтерге шулукчүүнүң чыыг адын сактып, ужуражылгаларны, шулук номчулгаларын чорудар. Школаларга ол хүн тыва дыл кичээлдеринге шулукчүүге турасказаткан шактарны тускайлаарын дыл башкыларынга сумелээр.

Сергей Бакизовичиниң төрүттүнгенинден бөөр 80 чыл онюнга турасказаткан хүнү канчаар эрттиреринин программазын чоокта чаа чогаалчылардың киржилгезин-биле чугаалашкан, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге чыыган чогаалчыларның хей кезиниң саналын барымдаалап, шулукчүүнүң төрээн черин Улуг-Хемге ол хүнү эрттиреринин чижек программазын тургускан. Чогаалчының төрээн черинге, Улуг-Хемниң Хайыракан суурга ол хүн эрттер байырлалды «Уран сөстүң найыры» деп адаап, кожуун чагыргазы, район Совети болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң башталгазы-биле организастап эрттиреринин аңаа саналдаан.

1993 чылдың сентябрь 11-де эртеннинги 10 шакта байырлал эгелээр. Агаар-бойдустуң чаашкынныг, боран байдалын барымдаалаан, күскү дүжүт ажаалдазы болгаш мал чемнериниң белеткелинге бичин-даа саат болдурбазын чогаалчылар боттарының саналынга сагындырганнар. Ынчангаш үк черге болур бо байырлалды тус черниң удуртулгазының саналын барымдаалаар. Байырлалдың хүн чурумун мында тургускан оргкомитеттиң шаңнал алганы-биле чорудар.

Районтуң девискээринде тараажыларның, сигенчилерниң турлагларынга, ажылчын коллективтерге шулукчүүнүң чыыг адын сактып, ужуражылгаларны, шулук номчулгаларын чорудар. Школаларга ол хүн тыва дыл кичээлдеринге шулукчүүге турасказаткан шактарны өөрей кежээнинг программазын жюри кежигүннери баш удур чугаалажып көөр. Өөрей-кежээге шулукчүүнүң бир чогаалы болгаш авторунуң бир чогаалын киириштирер. Ye — дөрт минута болур болгаш программага чүгле шулук жаны кирер.

«Уран сөстүң найыры» деп Тываның сураглыг шулукчүүнүге турасказаткан бо өөрей-кежээге республиканың кайы-даа кожуунаарындан күзелдиглер киржир. Аңаа киржир күзелдиглер кандыг чогаалды шилип алганын бижик-биле Чогаалчылар эвилелиниң баш удур чорудар. Шилилдени сентябрь 6 хүнүнге чедир көөр. Оон соонда келген ажылларны өөрей кежээнинг киириштирбес.

С. Б. Пюрбюге турасказаткан хүннерни өске кожуунарга ол байырлалдың шулук номчулгазының хүну хылдыр эрттиреринин Чогаалчылар эвилели саналдаан турар. Школаларга шулук номчулгазының ажык кичээлдерин эрттирери кузенчит.

Ынчангаш ынак чогаалчыыс— Сергей Бакизович Пюрбюнуң төрүттүнгениниң өөрүн 80 чылынын байырлалынга чечен чогаалга сундулуглар идепкейлиг киржип, уран номчулгага салым-чаанын ажыдып, шаңнал-макталдарга төлептиг болуруң күзеп каалыыр, Айтыыглар-даа турустунуң кезе чадаавас, ынчангаңда дараазында адресте сактып алыңаар:

667000 Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың 57. Тываның Чогаалчылар эвилели. Тел. 3-20-13.

(Бистиң корр.).

«ХЫРЫН ТОДУГ, ЭГИН БҮДҮН»

Опай оглу Дамдын Ооржак чүрүттап эткен аллан чылдарының дөртен чылын чолаачылап эрттирген. Ам ол чылдарның бедиинден эткен амыдырал-чүрүтталганы бодап, сактып орарга, бирде чоок-даа, бирде ырак-даа ышкаш сагындырар.

...Өскен, төрээн чурту Манчүрекке дөрт чыл школазын дооскаш, оон улаштыр Сүт-Хөл районуң Бора-Тайга черинде чыл школазынга өөренип эгелээн. Тайга чүрүтүг черлиг кижиге бир-ле дугаарында чычаан көөрү дыка-ла сонуургаңчыг болган. Төрел акызы Дакпай Ховалыгның машиназынга олурганы аныяк оолга кажан-даа үттүндүрбас. Челер, маннаар аъттар мунуп өскен бичин Дамдынга машинага олурбаны, хат-салгын үндүр халдыры дээрге, бир-ле доолзуг болган.

Өөредилгеже сундулуу кошкан. Чаан-болалы үүгле чычаан баткарып, онуу өөренип алырынче утланы берген. Ол үеде машина-чычаан мунуп билир кижилер ховар турган. Чолаачыларны чоя хүндүлээр, олар аңаа талептиг-даа чораан. Ыңдыгланып бирээзинге Дакпай Ховалыг санадып турган. Биче сеткилдиг, дуваргак, чону дээде карак кызыл. Оон машиназының кабининге олурып турган. Дамдын машина башкарарының эргаларын, будуу шингээдип ап, үреди берген. Ол-ла ол-ладыр ийин. Ажы-төлүнүн ажы-төлү база көөдээн. Оларны көргеш-ле, Дамдын ам-на ыраан-дыр мен деп боданы берген. Биеэги ышкаш дүн-хүн дивейн, үйгу-чыдын чокка халдып чоруур чүве кайда боор.

...Кызыл районнуң төөү Каа-Хем суурунуң чиге мурнуу чугуне чоруткан орукка кирип алган, халдып орарынга деспек көстүп келир. Онуу ажа халыткаш, мырыңай өг чаныңга хөөр сеп. Ында үлегерлиг чылыг кажаа, чайгы кажаа, боустан кылган бажын бар. Ында-мында ак бестер ышкаш анайлар дешкилежин турар.

Ыды ээрген соонда, өөрен шилгедек дурт-сыныг, эрин салдыг эр эвилен-ээлдек үткүп алды. Сол-менди солуштувус. Ол дээрге бо аалдың улуг кижизи Ооржак Дамдындыр. Оон-биле өгге кирип келдивис.

Өгнүн хөрөөжен ээзи Баяр Баянсаңовна-биле менди солуушкаш, оларның ажыл, амыралы-биле таныжар аргалыг болган мен. Баяр Баянсаңовна чазык арын-шырайлыг, чугаакыр үнбай болду. Эмчи кижи ыңдыг ыйаан. Район эмнелгезинде дыка үе ажылдап турар.

— Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурга өртүмак школаны 1959 чылда дооскаш, эмчи черинге ажылдавышаан. өөренип турдум. Бо назыда чүнү көөредим дээр. Эмчи кижиниң ажылы дыш чок, оон кадында бо ажы-төл, оларның ажы-төлү дээш сагыш аараан чоруур — дээш, Баяр Баянсаңовна уламчылады. — Бо чылын бо ашак-биле денге чыгыы пенсияже үнер улус бис. Суурга чүрүтаарга малмаганга-даа берге-дир. Ынчангаш бо черни айтыртып алгаш, мында турумчуп алдывыс — диди.

Оон өөрүн ээзи Дамдын Ооржак аллан харлап турар. Көөрүп орарга, ол хиреви-даа бөөр хире эвес, кырлан кара эр болду. Бажында ам-даа «хыраа» дүшпээн, башкы диштери ак түн олчаан.

Бистин чугаавыска улажып, Дамдын Опайович хөөрей берди. Чугаалап оода, аксым тыртпа кижи болду. Үүгле деткип каап орар сен.

— Бо берге үеде мал соонга чораан кижи амыралдың кадыг-бергезиңи ыыдажып эртер. Каш чыл улаштыр хей эвес ангор уксаалыг өшкүлер аал чаныңга кадарып турдувус. Турум кажаа чок, сиген-ширбиил база белеткээр, бергези кончуг чүве чораан. Чоок-кавыда малчын төөлдерлиг болгаш кыштыг аңаа эттирип турдувус. Чайын-на сигенни белеткээн, кудам ашактын кыштаанын чоогунга дажып берип турдум.

Бо кижи-биле пенсияже чаңгыс чылын үнер болганывыста, бир черге турум кажаа-хораа тудуп, чүрүтаза кандыгыл деп кады-кыраанымга сумелээн мен. Мээң сумемни ол деткээн. Амыдырал дээнде кончуг кызымак кижи. Огород өстүрүп, хаван, дагаа азырап турда, ёзулуг мергежилдиг деп болур.

— Ангор өшкү азыраарга, оорудазы кайы хире боор-дур, Дамдын Опайович?

— Бо каш өшкүден чылдың-на элээн дүктү ап келдивис. Дүк, ылангыя ангор дүгүнүн өртөөнин өскени-биле шору орулгалыг болдувус. Ам дээрге хүн келген тудум-на бүгү чүвениң өртээ улгадып-ла орар. Чаңгыс кызар-чаар чүүлдериниң-даа өртээн болаан көөнүер, даан. Эткен чылын ыт-биле сиген болер машинаны безин үүс мүн ажыг ахша-биле алдывыс.

Бо өшкүлерин кыргыр хуусаалыг боор чүве-дир. Дүгүн көрүп турган, кыргыыр. Бар чылын өшкүлериниң арай эрте кыргылкан, доңгуун-даа турдувус. Семис чүвелер өлүп хаар чүве чорду. Тас чүвелер соокту хавчап шыдаар дээр силер. Арта чер хонган өшкүлер болбазыңле.

— Өшкү мал өзүгеи дээр. Анайларны бо чылын арбынна алган боор силер аа?

— Баш саныынче алган бис. Ынчалза-даа хан төрелдежи бөөрге, чоорту баксырап хөөр чүве-дир. Өске чердеп хуна садып алган болза көрем. Сосновкага үлегерлиг будуруукчүлерни салып түрген дээр чораан ийин.

— Арат ажыл-агыйлары черчерлерде тыптып, көвүдеп турар. Чамдык кижилер тараа тараан, чамдыктары силер ышкаш малдан халбактанчып чоруур. Моңу силер үү деп бодаар силер?

— Шаг-шаандан бөөр тыва кижи аңын аңнаар, тараабыдаам дээр, мал малдаар чораан. Анаа тускай эртемниддаа хөрөө чок, амыдырал чайгаар-ла өөредип хаар турган.

Шынап-ла, мал-биле суруңу чоруурга, хырын-даа тодуг, эгин-даа бүдүн, эки-ле чүведир. Чай боорга, хамык улуг-биче ажы-төлүм шупту маңза турар. Мал эразынга аан. Канчап билир, келиг үеде олар база мал сонуургай бөөрин. Оон ыңай кадыкка база эки боор чүве-дир. Чолаачылар чораш — «ажыылап» алганым даржыктарым шуут когу-биле читкен. Гастриттиг чордум, база чок. Өшкү суду эм боор дээри шын чүведир.

Мал малдаарны берге болбайн аан. Белен чүве, кайда боор дээр сеп. Оор-сук, ыт-куштан база карактаар. Аарый бөөрге, эмнээр. Кыжын тургузу азыраар болганда, сиген-ширбиилди четчю кылдыр белеткээр. Эрткен чылдан эрткен сигенимни «Тиилелге» совхозка саттым.

Демниг боорга, черле экидир. Ийи оглум, күдээлерим-биле сигенни ыяк кылдыр кезип алыр улус бис...

...Ооржак Дамдынның бо хонажы кыштаг, чазат, чайлаг, күзег болур. Мында агыт чылар кара суг-даа, халегелиг көк терек-даа чок. Долгандыр-ла аза-октут делгем хову. Мындыг черге кажаа-хораа тудуп, арат ажыл-агыйы чоруудары дыка берге. Сугну ырак чеден сөөртүр. Сүүр-биле аргыжарыңга, черле ыңай-бөөр чүк сөөртүрүнге транспорт база үргүлчү негеттинер.

Ыңдыг болза-даа быжыг тура-сорук турда, кандыг-даа бергелерни ажып эртер ужурлуг. Сегирип алган соонда эчизинге чедирер апаар.

Аалдан үүгү чоруп турумда, демги эврип турган ыдым ойланып турып калган, Оозун бодаарга, бо Ооржактарга өске кижи эвес-ле турган боор мен. Малын мандым, чолун когун чоорур болзун. Опай оглу Ооржак Дамдын!

Байыры-Белек ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ЧАА КЫШТАГЛАР

Түлүш-Кечил-оол аттыг совхоз бо чылын шээр малдан төл алыр талазы-биле багай эвес көргүзүглүг болгар. Анай-оол Хууракайга удуртқан Сенектиң хойжу бригадазы төрүүр 100 хойдан-на 93 хураганны камгалап алган. Мал бажы өзүп турар болганда, кажаа-хораа, бажың-балтат, кадрлар чайгаар-ла негеттинип келир.

Ынчангаш үе берге-даа болза, акша-төгерик айтырыы шыңгыырап-даа турар апаранда, совхозта оораб Дайынчы Дөмүр-оолга удуртқан бригаданың тудугжулары деот чаа кыштагны чүрүттаар бажың-балгады, чупар-бажыны, суг досказары турар бажынчыгажы-биле кады кыска үе дургузунда тудуп доозуп турар.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

АЯС ХҮННЕР-ЛЕ ТУРАР БОЛЗА...

Эрзин районда «Нарын» совхоз—эң-не улуг ажыл-агыйларың бирээзи. Чер-девискээринин-даа, мал-маган-даа, чүрүттакчы чонунун-даа талазы-биле хей.

Ам бо хүннерде совхозтуң директориязы-даа, көдээ Советтин удуртукчулары-даа чүрүттакчы чонуну, бар туоар техниканы мал чемнинің белеткелинче хаара туткан. Хову бригадазы Дагилди болган Бүдүү-Арзы деп черлерде мал чемнинің белеткелинде ажылдап, бүгү күшүү ол ийи кезек черде мөөнүүр.

Ол совхоз бо чылын 2611 тонна сигенни кезип белеткээр. Хову бригадазы июль айның эге хүннеринде сигенни кезип эгелээн. Ынчалзадаа июль ай коллуунда-ла чаъстан эткен. Оон үламындан Нарын хем улгадып үрлээш, суурунуң үстүү бажынкарын суг алганы-биле ховуда ажылдап турган машина, тракторларын келдирип, олче организастаан.

Эрзин—Нарын оруу, телефон хаңылзаалары үзүлген. Электрой чагыларын суг алганындан чыыг чок турган. Бо бүгү ажыдарыны кижи, техника күжү-биле арай деп каптап турүскан. Ам-даа ында кылыр ужуруг ажылдар хей болуп арткан.

Ынчангаш кижи күжүн болгаш сигенге ажылдаар ужуруг техникаларны каттаг мал чемнинің белеткелинче организастап моонгор. Ынчалзадаа база катап чаъс шаптыктап, хүнүгүн-не бичин-бичинлеп чаап турар.

Хову бригадазын Алексей Суму ховуда быжыглаттынган тракторларны, кожуг машиналарын денге хүваап, ол ажылды билдилиг-биле башкарып турар. Ийи-чаңгыс аяс хүннерни ажылдап, сиген сөөтүр машиналарны, сүүрда алган черлериниң организацияларның ажылчын албан-хаакчыларын сиген белеткелинче совхозтуң, көдээ Советтин удуртулгазы боттары баштап алган организастап чоруп турар.

Дагилди болгаш Бүдүү-Арзы дээрге-ле ол ажылагыйның таваа тарыыр сиген кезер шаалери-дир. Бо чылын ол черде тараанын-даа чүүл турары. Мал чемнинге кезер сигеннин-даа дүжүү магалыг үнген.

Ында ажылдап турар кижилер-биле чугаалажыры: «Мындыг чаагай үнген сиген турда, аяс-каан хүнүер турар болза, кижинин ажылдакеазы келир, сагыш-сеткиин кодуулур боор-дур. Кажан каар булуттар көстүп келгеш, чай бөөрге, сагыш база-ла оон-биле демей каравын каар чүведир» деп чугаалаар болдуулар. Оларның ол чугаазы-да чап. Ында ажылдап турар кижилер колдуу-ла аныяктар, өөренгичилер. Нарын көдээ Советинин болгаш совхозтуң удуртулгазы көдээ Советтин девискээринде турум албан черлеринге организацияларга мал чемнинің белеткелинің үеинде туслуунда чеже-чеже тоонна сиген белеткээрининг планнарын бергилеткен. Олар база хостуг үелерни ажыглап, ол планныг онаалдаларын күүселири-биле ажылдап турар.

Ол ышкаш мал чемнинің белеткелинде ажылдап турар кижилерни материалдыг сонуургалын бедидери-биле бир тонна сигенни трактор-биле кестирерге, 10 мүн, холбиле кезеерге —15 мүн рубльдин төлевирин төлээр. Бир тонна сигенни чүдүүгенин, дужургенин дээш 2800 рубльдин төлээрин-биле чаңгыс ай доктаадып каан болдуг. Ол дээрге улуг деткиме-дир.

Ынчангаш мал чемнинің белеткелинде ажылдаар күзелдиг кижилер көөдүп турарын, харын-даа чамдык сиген сөөтүр турар човаачылар чүдүүкчүлеп ажылдаар дээш күзелдиглерни албас, чүдүүкчүленим четчю дээш хүлээес. Чүдүүкчүлер көвүдээреге, алыс акша эвэрип болуруң бодаар-дыр дep, совхозта профком даргазы В. К. Кундуунуң чугаазындан дыыгаалым.

Кок-Молдуурга деп черде 8 кижи составтыг звено хол чалыыны-биле сиген кезип турааны ол немен кады.

Хову бригадазында трактористер Евгений Ноозун, Алексей Маалай, Николай Дажы, сиген кестирип турар Юрий Сорукту олар эки ажылдап турардар. Оларның кестиргеен сигеннери эндерик. Кескен сигеннерни бичин курган неллиргге, удур пресстеп, чүдүргеп, сараатта турар. Ынчалдурда-ла база-ла чаъс чаггаш, хамык ажылга улуг мөөнүүктү таварыштырып туруп бөөрин ында ажылдап турарлар хомудап чугаалаар болдулар.

Ховуда ажылдап турарларның ааш-чем аймаа-биле хандыылгазы эки.

— Ажылдап турар кижилерни хырны бакыырап, кошкаар болза, холу кошкаар, ажылга салдынчак болуп чүве болгай. Ынчангаш хомудал чогу-биле хандырып турбис. Оон соонда олардан ажыл негеерде-даа эки боор чүве— деп, совхоз директору Дөмгер-оол Коожанович Чоолу чугаалады.

— Бо шоллериниңге 360 гектар черде рапс тараан бис. Онуу сенажтаар дээш, мынаңгаш ам-даа өссүп дээш маңаа тур бис. Бо айның ортаң үеинде сенажты салып эгелээр боор бис — деп, ол немен кадды.

— Малчыннарны амды

ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, ЧЕЧЕН ТЫВА!

В. Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизинин номунга Ю. Кузнецовтун кааскалга-чуруу.
Охемчик ОНДАР чара хоолгалаан.

СЕҢЭЭ АЛДАР!

1991 чылдын сентябрь 19-та үнген «Шын» солунга «Тук, Сүлде, Гимн» деп аттыг чүүлүм парлаттынган чүве. Оны «Тыванын аныяктары» солун база чара парлаан. Анаа ботдогунаан Тыва Республиканын символикалары кандыг болза эки дээрзинин дугайында бодумнун бодалдарымны илереткен мен. Ам Тыва Республика боду туктуг, боду сүлделиг. Оларнын өн-түзүнү, кылган хевири, синлбирлээн чүрүк-хөрүү мээн саналдарымга дүүшкек. Олар чоннун хүн бүрү амыдыралынга сагыва чогуур ыдыкшылдары апаргылаан.

А гимн? Оон дугайында үр-чар ам-даа үргүлчүлевишаан. Ол талазы-биле ажылдап турар комиссиянын сөөлгү хуралынган солунларга дыннадыгларган алырга, «Тоорүктүг долгай тандым» деп улустун ырызын. В. Көк-оол биле С. Сарыг-оолдун «Байлак чүртүм» деп ырызын база ол ышкаш ат-сывы биллинмес база бир авторларнын чогаалын шилип алган боор турар. Оларны Дээди Советтин дараазында сессиязынга сайгарып, кайы-бирээзин алыр хевирлиг болчук.

Мен музыкага тик мен. Кайы-бир композиторнун бижип каан аялгазынга үнелел бериптер харыым чок. Ынчаарга гимнинин сөзү кылдыр шүлүктүлерин саналдан киргеен шүлүктер элээн хөй парлаттынган. Ол сөстер-биле чөпшээрешпезин, ол сөстерге таарымаанын илереткен боттарынын чүүлдерин бижикчилер база-ла эвээш эвестен солунларга үндүргүлээн, а кым-бир авторнун сөстерин өөрүлдүгүнүн, оларны деткип турар кижи чаңгыс-даа чок болган.

Мен бодаарымга, шүлүкчүлерни шүгүмчүлээнинин ажыы чок, чүге дээрге олар чүгле эки сөс бижиир дээш кызыдып турган деп билир херек, анаа олар та чеже үе чарыгдап каапкан. Мынчап кэрде, черле шаа ындыг чогаалчылар-дыр ийин деп бодап алганы дээре. «Шүгүмчүлекчилерин» чемелээнинин база-ла ажыы чок, чүге дээрге олар чүгле боттарынын амыгуда бодалдарын чугаалаан. Гимн дугайында санал киирип эккелэин дээш тургузуп каан түскай комиссия бар-дыр, шүлүкчүлер биле «шүгүмчүлекчилернин» кайызы шынныын тып эккээр ыйнаан. Чүгле кажан композиторларнын болгаш чогаалчыларнын гимн кылдыр киирип каан музыказын база шүлүктерин сайгарып турар үеде, чогаалдарнын авторлары чеже-даа элбан-дужаалы улут болза, (композитор-даа, шүлүкчүдаа) аңаа киришпес, өлче кавыдавас ужурлуг.

Бодум хүүмда гимн чогаадырынга база киржиксээн мен. Сөстү бижээш, комиссияже чоруткан мен. Ынчан ССРЭ-даа турган, СЭКП-даа турган, Горбачевдаа турган, Тыва АССР-даа турган. Сөзүглелимге «Тыва Совет Республика», «Октябрь» деп сөстер кире берген чүве. Удаткан чок үстүнде адаан черлерим доозa дүшкүлээн. Тыва советтиг эвес, аңаала Тыва Республика апарган. А комиссияже чоруткан чогаалымнын салымы ол хевээр билдинмейн барган. Бодаарымга, «Совет», «Октябрь» деп сөстер оңу шиитпирлеп каалкан боор.

Кезек үе эрткенде, композиторлар биле чогаалчылар эш-эш бооп алгаш ажылдазын дижи берген. «Тиилелге» совхозтан Юрий Сундуй сөстен берип көр деп өөнүп иштин чорудупкан чораан. Атсураа Тывага шагда-ла алгый берген композитор болгай. Оон хөй-хөй ырлары 60 чылдардан бээр ыраажыларнын аксындан дүшпейн келген. Оларнын аразында мээн-даа сестеримге ырлар бар («Сеңээ», «Дыкна, Тыва!», «Төрээн черим»). Ам канчаар, «эжинин хөдүнде ыглап бээр», белен шүлүүмден хөрекчок сөстерни казып каапкаш, чаарты кылгаш, Юрий-Сундуйже чорудупкан кижи мен. Хөөкүй хөй чылдар иштинде аарып келген кижи, ол үеде дыка бергелеп турган. Оон ужун күзелиге чедип шыдаваан, чок апарган. Дыннаарымга, «Чаа аялга бижип четтикпезим ол-дур, «Дыкна, Тываны» комиссияга сүмелеп көрүнер. Ол база гимн боон болур» деп, кадайынга болгаш музыкант эшөөрүнге, шыдашпайн баарынын мурнуу чарында чагып чыткан дээр чораан.Оон чагын олар «Шынны» дамчыштыр хүүсеткен.

Бодап орарымга, Тыва Республиканын Гимнин бадылаже ам-даа эвээш эвес үе эртер ышкаш. Чамдык эштер баштай гимнинин сөзүнге конкурс чарлаар, оон соонда композиторлар аразынга шилиттинген сөстерни ажыглап, композиторлар аразынга түскай конкурсту кылыр деп саналдап турган болгай. Мен база ындыгларнын талалакчызы кижи мен. Ынчангаш бодумнун чогааткан сестеримни номчукчуларга сонуургадыр бодай-дыр мен (бир эвес музыкант-биле кады ажылдаар деп негелде хевээр артар болза, болар кым-бир композиторнун сеткилинге таржы-даа бээр чадавас. Оон аңгыда, ыяап-ла гимн болуру албан эвес тур боор, анаа-даа ыры үнүп кээп болгай-ла. Тыва дугайында ырлар бар, а Тыва Республика дугайында амдыызында чаңгыс-даа ыры чок ышкажык).

Тыва, Тыва,
Саян даанын эдээн каастаан
Сайзанак дег—чараш чүрт
сен,
Өгбелерден дамчып келген
Өскен, төрээн өргээвис сен.
Тыва, Тыва,
Азий диптин төвү сен. чүрээ
сен,
Тыва Республика деп аттыг
сен.
Сеңээ алдар, Тыва
Республика!
Тыва, Тыва,
Эрткен орүүн хөлчок үзүн,
Эглип келбес төөгү болган,
Чаа үен чоокта келген,
Чалыы назын өйүнде сен.
Тыва, Тыва,
Азий диптин төвү сен, чүрээ
сен,
Тыва Республика деп аттыг
сен.
Сеңээ алдар, Тыва
Республика!
Тыва, Тыва,
Даарта хүнүн дарганнажыр
Өңнүктер-ле сенде арбын,
Олар-биле эптиг чүрттаар
Дангырактыг сөзүн сагын.
Тыва, Тыва,
Азий диптин төвү сен, чүрээ
сен,
Тыва Республика деп аттыг
сен.
Сеңээ алдар, Тыва
Республика!

Салим СҮРҮН-ООЛ.
Тыва Республиканың улустың чогаалчызы.

ЧУРТУМ — ЫДЫК

«Дыка байлак!
Ындыг каас оран черле
тывылбас!»—деп,
Тывамны мен
эн-не чырык өңнер-биле
чүруп боор мен.
Кижи чурту
чүге чүдек болур чүвел!
Чуртум — чараш!
«Дыка байлак!
Эртинези эгээртинмес
оран боор!» — деп,
Тывамны мен
эн-не чечен сөстер-биле
мактап боор мен.
Кижи чурту
чүге ядыы болур чүвел!
Чуртум —байлак!
«Дыка делгем!
Ол дег улут девискээрлиг
оран чок!»—деп,
Тывамны мен
делегейге делгереди
ырлап боор мен.
Кижи чурту
чүге хензиг болур чүвел!
Чуртум —делгем!
«Дыка ыдык!
Ол дег өңдүр,
дээди сагыызын чок!» —деп,
Тывамны мен
Бургандан артык чылыг
сеткип сүзүглээр мен.
Кижи чурту
чүге хүтбай болур чүвел!
Чуртум—ыдык!
Тывам — чараш!
Тывам—байлак!
Тывам—делгем!
Тывам — ыдык!

Александр ДАРЖАЙ.

ЙӨРЭЭЛДЕР

Бүлүттүг дээр — аяс түрзүн,
Бурган башкы — ээ көрзүн.
Өндүр Таңдым — ыдык
түрзүн,
Өргүн чонум — өнер чорзун.
Чараш бойдус — шиник
түрзүн.
Сагыш-сеткил — сергек
чорзун.
Айыыл-халап—тайлы берзин,
Аас-кежин — уткуй келзин.
Ажыл-херек —бүдүп түрзүн,
Аңша-шалың арбын болзун.
Улусчу чазак — билдилиг
түрзүн,
Улус чону сарыылдыг чорзун.

ЧАЛБАРЫГЛАР

Арбай тараам сагланназын,
Ак-көк дээрим, чайын өршээ.
Арат-чонум ындынналзын,
Ажык хөрээм, ырдан өршээ.
Көже тараам хөлбеннезин,
Көк-ле дээрим, чайык өршээ.
Хөй-ле чонум хөөн кирзин,
Хөрек-чүрээм, ырдан өршээ!

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Чүгүрүктүн маңында,
Шүүлгенин күжүнде.
Хөй чыылган черге,
Хөөмей дыңналбайн барбас.
Лад-оран сайзыраар,
Албаты чон байырлаар.
Кодан — кокпалыг,
Хоор чон — хоойлулуг.
Албаты мен дээш,
Айтыышкын манава.
Хостуг мен дээш,
Хоойлу хажытпа.
Тыва чурту —
Дыл чаңгыс.
Тыва нүүрүү —
Дыргын көргүс.

ТЫВЫЗЫКТАР

Сери, дээвир ыглашты,
Селемелер кылаңнашты.
(Бойдуста).
Чечек бажын санап,
Селбер-шокар иженди.
(Дириг амытанда).
Тиг чок торгуда
Дизиг чинчи ырлашты.
(Бойдус, дириг амытаннар).
Кышкы харны оштаар,
Кылаң-мөнгүн чайыр.
(Бойдуста).
Шынаа, шөлде чүзүн өөнүг,
Сылдыс-оттар сагланнашты.
(Бойдуста).

ДҮРГЕН-ЧУГААЛАР

Көрдүм көрдүм.
Хөй-ле чылгы.
Чылгылаза,
Чыраа-саяк,
Саяктаза,
Сагыш ышкаш,
Ышкаштаза,
Ылгын-дүрген,
Дүргеледе,
Дүүрге. боо,
Боолаза,
Борбак ок,
Ог дегзе,
Олча улуг,
Улуглаза,
Буур, сыын,
Сыыназа,
Сыгыр адыг,
Адыглаза,
Адыг өдү,
Өдүн алза,
Өртектиг эм.

Менги ООРЖАК.

Чечен чугаа
АЛДЫН УЯ

Саян даанын мөген дег сиптинде, Эргек-Дыргактын эмек чалгын ышкаш чалымының кырында каш тыва—кайгал эрлер каан дээрже кайган чытканнар. Бодал-сагыш бо өртемчейден усчок ырады ужутул, ук-ызыгуурун, өгбетөөгүзүн коптарып, хостуг-шөлээн чугаалажып, кудай-дээрже хуу-салымның сүлдеми дег, кулуксуду белээн карс эзирни эдерти көрүп чыткан эрлер үвен иргин.

— Кара эзир ам мырыңай көзүлбестен, кажык ышкаш апарды — деп, бирээзи кайгап чугаалаңган.

— Ол эзир көзүлбейн-даа бөрзе, оон караа — дурандандаа артык-тыр ийин — деп, өскези чоргаар сөглээн.

— Ындыг. Оо! Эз-че, чүү дээрил аан, кудайже кулуксуй берзе аа! — деп, үшкүзүнүн сеткил-сагыжы көдүрүлгеи.

—Аяс дээрже талыйты-ла ырай бергеш, аал-чуртче кудуу алзы хая көрзе, адыр-адыр будуктары кыланнашкан, ак-көк ыяш дег Энесайым көстүр боор ийин — деп, шүлүктей чугаалаш, Чечен ирей ковайым келген.

— Кышкы хыраа эвес, кылагар будуктар канчап турар чүвел! — деп, аныяк эр алгырган.

— Идээргевейн көрем, ирейни үзе кирбе — дээн үи дыннаңган.

— Ырактан хем кылайып көстүр, оглум. Азы ак-көк өңнүт боор. Кудай-дээр — октаргай база ак-көк, а херек кырында аңаа төөчү чок агаар-дыр. Ырак дагларны көр даан, дудускектиг болгаш көк-көк кылдыр көстүр — деп, ирей сургаан.

Аныяк эр арай кылыктанган:

—Дүп чок октаргайже дүндүүштелип үнген-не дижик силер, ирем. А ам кандыг ыяш көстүп келди? Доруг эвестир бе? Хы-хы!

— Кыжырымак төл —кылык хайныктырар. Хыйтыңайныр чыткаш, кымчылаттын халак, чээн оол! — дивишаан, бодалдыг эр ковайын келгеш, көдүрлүүшкүнүүг хөөрээн:

— Үстүү орандан көөр болза, шынап-ла, хемнер адыр-адыр будуктарлыг, ак-көк ыяш дег-ле болгу дег-дир! А мээн Хемчиим — Улуг-Хемнин улуг адыры. Дамырлар дег адырлары: Дагыр-Шеми, Хөндергейлер, Даспы биле Хөндеген дээш... Аянгаты, Алаш, Ак хем... Барлык база Час-Адыр, Чадааналар, Чыргакылар, Ишкиннерим.. Шом-Шүм, Уурлар, Хан-Дээр, Шүй дээш...

— Каргы, Мугур, Мөген-Бүрен...

— Бистин Бии-Хем — шыргай будук: Өөк, Ожу, Сейбе, Хут дээш... Сыстыг-Хем, Доора-Хем, Серлиг-Хем, Кижи-Хем... Биче-Баш, Улуг-Баш, Биче-О, Улуг-О... Хам-Сыра, Кадыр-Ос, Хараал, Өдүген...

—Че-че, чежезин санаар сен. Каа-Хемин кара чаасканаан эвес болдур ийин: Балыктыг-Хем, Бүрен, Сизим, Каргы, Дерзиг, Мерген, Шивей дээш, доора келген доскут хемнер мүң-мүң.

— Өлегезин — эге чаасканаан эвес деп билиңер: Дүрген, Ак-Тал, Маннайлыг...

— Эрзин, Тес, Нарын, О-Шынаа, Ү-Шынаа дээш....

— Шаалааш, Торгалыг, Хоолу, Ирбитей, Чоза, Дээли, Улаатай, Бора-Шай, Саглы, Кадыбайлар Халыыннар...

— Чаа-Хөл, Ак-Хем, Чааты, Ко[illegible] Торгалыг дээш...

[illegible] Эзжим, Баян-Кол, Демир-Суг, Эйлиг-Хем узак маңныг, узун Ус...

—Болзун че, оолдарым, Бо бүгү дээрге — адыш оюу дег амгы Тыванын девискээридир. А ада-өгбелеривис алыс чурту — дендин делгем: Көпсе-Хөл, Алдын-Хөл, Каргыраа сыннары, Хомду, Бай-Өлгий.., Тыва кижилер Иштики Моол. Соңгу Кыдат... Ала-Дагда, Изиг-Хөлде кыргыстар дээш, ээр Таңдызын, Энесайын сактып, дыл-домаан чидирбейн. чаныг өйүнде чаваа-богда дег чаныксап, саргып-сагыышсырап чоруурлар. Бурунгу болгаш улуг ураангайлар болдур бис ийин — дивишаан, Чечен ирей бодалдыг тазкылай берген.

—Субудай, Амыр-Санаа суглар база — дээш, аныяк эр ам-на чугааже сундулай берген.

—Оларны коптарар болза, будун төөгү үүжезин ыйнаан, оглум. — дээш, ирей түнней сөглээн: — Улуг чаанын үезинде Украинада узун үйгузун удаан эрлерден аңгыда, Көрейге, Афганистанга бөзин каш-каш эрлер кара баштарын салдылар. «Хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр» деп чүве ол-дур.

Аныяк эрлер адазы ышкаш ирейнин ишти-хөөнү кударанын эскергеш, оюу шоолуг-ла дүвүреттээннер, Ынчалзажок ирей чагый зарак чугаалаан:

— Шаг-шаандан бөөр, шак бо турган Саяннарнын сирти тываларнын байза шанчып, оваа-даштар чыып, демдектегилеп каан соңгу кызыгаары турган. Аттары бөзин чингине тыва. Бо турган чеди бизен — Чеди-Сүүрлер-дир, үүү ол чыдар хөлчүгеш — Ой-Хөл, харап олурар кадыр чалымывыс — Эргек-Дыргак деп чер. Топтап көрүңер даан: холдун улуг-эргек дыргаа олчаан. Ус хем —бурунгу тыва-ларнын ыдык хемнериниң биреэзи. Ус дээрге — суг дээндир. Ус куштун уя кылыры ышкаш ураң чараш хем. Тоолларда бөзин суг ааныи Ус-Хаан дижир. Сутта дүүгүп өлген кижилерни — арыгчаагай өлүмнүн ораны — ус ораныиче барган дээр чүве. Улуг далайлар чок болгаш Успа-Хөлдү бөзин улус Успа-Далай дижир. Далай — суг дээн-дир ийин але... А мен бодум хүүмда кара угаан, кара хөрек-биле Тыва чуртумну — Алдын уя дээр кижи мен, оолдарым.

— Алдын уя!.. Алдын кушкаш, алдын чүүрга, алдын балык дижир ийик бе? — деп кеш, аныяк эр эпчоксуна берген.

— Ийе. Алдын деп сөстер, арттар хөй, оглум. Алдын-Өрген деп сылдыс бөзин бар. Ада-өгбелер боттарынга эн-не чоок, эн-не эргим чүүлдериниң аттарын алдынга деннеи адаар чорзаннар. Оон үжүр-үткузы силерге билдингир. Ам-даа алдындан үнелиг эртинелер ховар боор. Тыва чуртум — мээн аал-ораным, алдын уям. Ак-көк ыяш дег, ава хемимнин — Энесайымның — Улуг-Хемимнин адыр хемнери — адыр будуктарының аразында алдын уям — Тыва чурт. Аңаа багай-бачыттыг, бужар-бузуттуг куш турбас ужурлуг. Ынчанганда бистер шупту — алдын куштар болур ужурлуг бис. Алдын чуургалардан боттавтылаан бис. Алдын чүүлерлиг бис. Ийе, сээн сөглеп олурганың алдын балыын дег, ак сеткилдиг, ачы-буянныг болур бис, оглум. Алдын чүректиг, алдын хөлдарлыг болур ужурлуг бис. Ава-Тыва — алдын уя, алдын кавай, алдын аптара. А ол алдын уяны, алдын аптараны алыксаар алыксахчиксек хөөннер — муң-мун. Каш үеним дургузунда кара баштар үзе шаптырып, ханчия төктүп, үзе-чаза сыыртаалып, үптедип-тонадып келген ук-ызыгуурлуг улус-тур бис. Мону бодаңар! Алдын уяңарны — алдын балык ышкаш карак шиммейн камгаланар, карактанар. Алдын уя— Ава-Тыва аңаа аптара дег турган болза, оны шагда-ла көдүрүпкеш баарлар. Тыва— улуг, күүлүг күрүне. Оны үүгүр күүтүп ораннарда чок. Ол улуг Аянның —хиндии, хирии. Ынчангаш ол ыдык. Оны бүрүн башкы ынчалдыр чаяаган. Ынчанганда оны ыдыхтанар, ынакшынар. Алдын уялыг алдын кушкаш болуру — амыр эвес. Мун-мун тевелериин дизиг чиннери. мун-мун терге-чычаан алдын уяның алдынын чүк-чүкче чүктеп, сөөртүп-ле келген болдур ийин! Хараанчыын, халактанчыын канчаар! Амдаа ап-ла турлар! Аңаа эвес алдын куштар-дыр силер, алдын уяңарның эки эдери бооп көрүнер, ажы-төлүм! Сарыылдыг, чазыылдыг болуңар! Эртине-байлак хайдынган эзээргектер эзиртин, хораннап, чүү-даа кылып боор. Серемчилелдиг, сезиктиг чоруңар! Эки эш-өөр-биле эдержиңер! Авыяаска алыспаңар. Дуурайга-дужатпаңар. Дашка бүрүзүн — ток кылбаңар, даңза бүрүзүнден — таакпы тыртпаңар. Кижи төлү — каяа-даа чуурр, куш төлү — каяа-даа ужар. Чырык өртемчейден шыычы эш-өөрү тып, эки эдержиңер. Алдын уя — Ава-Тываның алдын куштары — ажы-төлү адыңар сыкпаңар. Ажыл чокта, алдын алдын болбас кулугур болдур ийин. Ажылдаар апаар. Саңаар!

Чечен ирейниң сөстериндеи кым-даа ыймыш дивээн.

— Алыскан бис, чирткен бис дээш, адаан-өжээн үндүрбеңер. Өскенинин алган — өөделевес. Кижи чурту —кидирээштиг, эжелээн черге — эки чүве көрбестер. Бүрүүлүгну — бүрүн шииткей аан. Ала-ызыгуурдан аал-чуртуңарны — ажы-төлдериңер алызында албан алымнап аар. Аңаа эвес алдын уя болдур ийин ол. Че, дыка бодалга алыспаңар, сергек болуңар, Чеди-Сүүрүнүн хартыгалары!

Дааш эвес дааш үнген. Дээрже көрүптерлерге, ийи дээлдиген аразында олча хунаажып турарлар болган. Ыя ол аразында Саянның аът баштыг борэ хартыгазы ужуп келгеш, демги дээлдигеннерниң хунааштыг чүүлүн кашпагайы ковчуг үшта тепкеш, карак чивеш аразында катап эеллгеш, агаардан олчаны дооза шаап алгаш, Ус үнүнүн чалымнарынче кылыйтыпкан. Хартыганың кашпагайын магадаан эрлер алдын уя дег аал-чуртунче аттанынаннар. Оларның хөөмей-сыгыт, каргыраазы Саяннарның салгын-сырыны-биле, сактырга-ла будун өртемчейже ужуккан ышкаш чаңгыланын човаан.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ааваыс болгаш ыырган-ааваыс **Вера Оттукпановна ООРЖАКТЫҢ** төрүттүнген хүнүнден бээр 55 харлаары-биле холбаштыр байыр чедирип, оон кан дег кадын, өөрүшкүлүг болуруң сеткиливистин ханызындан күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары болгаш уругларының уруглары.

Бистиң ынак болгаш эргим ааваыс, ыырган-ааваыс, дуңмаваыс, угбаваыс **Светлана Самбуевна ДОРЖУ** бо хүннерде 50 харлап турар. Ол — дээди башкы эртемниг. Эртем-билиннин аайы-биле хөй чылдар дургузунда оныяк салгалды өөредип, кижизидиринге үлүүн киирип, кызымак болгаш негелделиг ажылдап келген. Амгы үеде Светлана Самбуевна Кызылдын № 11 профтехучилишеннин директорунун өөредилге-будурүлге ажылынын талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турар. Ол авыяандан тура-ла спортка дыка ынак кижи: баскетбол, волейбол маргылаалларынга үргүлчү киржип турду. Оон аңгыда, маска тутса — кадагны хаптар, балды тутса — манзаны чазаптар — ажыл дээрде дыка кызымак, негелделиг, а ниге, хендир холга кирзе — илер, даараар, быжар, каастаар, аргыыр — удазынга ораашпас уран-шевер кижи. Ынчангаш Светлана Самбуевнанын бежен харлаар хүнү-биле аңаа быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, эрес-омак чорчуруун күзеп, ам-даа хөй-хөй чылдар чурттазын дээш йөрээлиг салып тур бис.

Өөнүң ээзи, уруу Айланмаа, оглу Айвар, уруунун оглу Буян, угбазы Александра, дуңмазы Дөмүр-оол, өскө-даа чоок төрелдери.

Бистиң ынак ааваыс **Александра Сундуевна ЧАЛЗЫРАЙ** август 14-те 50 харлаар. Амгы үеде ол Эрзин районунун «Мөрен» совхозта малчыннап турар. Эргим ааваыска улуг назылаарын, аас-кежикти, ажылынга чедишкиннерни күзедивис.

Уруглары, оолдары, кенээттери, күдээлери база угбазы Сара.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Түннелдер. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Эртен. 9.15 Фирма магадылап тур. 9.30 Көр, дынна... 9.50 «Дивспейни алгаш баар бис». Уран-чечен телефильм. 11.00 «Дүвүрээзин». Мультфильм. 11.15 «Тема». 12.00 Медээлер. 12.20 — 12.50 Футбол.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Телемикст. 16.10 Херек. 16.20 «Тедди Ракспиниин ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 16.50 Епископ Василий (Родянко)-биле беседалар. 20-ги дамчыдыга. 17.05 Чаа аттар. 17.20 Сылдыстар шагы. 18.00 Медээлер. 18.25 Музыкалыг мозаика. 18.40 Футбол. 19.10 «Вектиң чажыттары». 3-кү дамчыдыга. 19.40 «Парижте беш кыс». Алды сериялыг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 20.40 Тамчыктыг удунаар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Спортчу уик-энд. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. 22.45 «Мен». 22.50 Концерт. 00.00 Медээлер. 00.25 ТВ—Х. 00.40 — 01.05 Мегамикс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Күш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериниң үеви. 9.00 Эртенги концерт. 9.15 Шуут чажыт. 10.15 «Билдинмес ол көкпаларга». Уран-чечен фильм. 11.25 Мультти-пульти, «Сени маңап тур мен, кит». 11.35 Кежээки салонунуң арыннары-биле. 13.05 Шинчилеттинмээн Октаргай. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13,55, 17.00, 00.30 Реклама. 14.00 «Транссибирь экспресс». Уран-чечен фильм. 15.30 Телесөзүглел. 16.35 «Американың черлик бойдузу». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 16.05 Янзы-бүрү медээлер. 16.20 Чаштың чүүлүруу-биле. 16.50 Мульти-пульти. «Дөрт күзел». 17.05 «Россияның алдын тывыкчылары». 18.00 Реклама.

«ТЫВА» канал

18.00 «Факт». 18.20 «Алашокар». 18.35 «Убса-Нур — делегейниң биосферлиг модели». (Симпозиум дугайында болал). 19.15 «Каргыштыг чылдар». Оюн Данчай биле Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң 100 харлаанынга. 19.55 Чарлаалар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Понедельник санында детектив. Лаки Страйк «Уруг чаде берген» деп уран-чечен фильмни көргүзер. «Кем-херек үүлгелиишиннери-биле демиселдиг төөгүлери» деп сериядан. 21.15 «Формула-1» авточарыш талазы-биле делегей чемпионады. 23.20 «Ыолаакыар, смоленчилер, азы Смоленскиге авангардистернин дөгеленнери». 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.55 — 01.30 «Камгалал-911».

КИНО

АВГУСТ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кара-дептерлиг-2» 9.30, 11.30 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Ораны чок шулбустар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Диңмирээшкин» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Эрги шыгжамырның чажыды» 9.00 шакта; **«Мээң калайымны эттеп каг, четтирдим дээр мен»** 11.00, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

АВГУСТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кара-дептерлиг-2» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда:
ВИДЕОЗАЛ: «Ораны чок шулбустар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Диңмирээшкин» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Трубачевтун отряды тулчуп тур» 9.00 шакта; **«Мээң калайымны эттеп каг, четтирдим дээр мен»** 11.00, 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

АВГУСТ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кара-дептерлиг-2» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда;
ВИДЕОЗАЛ: «Ораны чок шулбустар» 10.00 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: «Экспедиция» 9.00 шакта; **«Мээң калайымны эттеп каг, четтирдим дээр мен»** 13.00, 15.50, 18.40 шактарда; **«Христиан интиллелдин лекциязы»** 11.00 шакта.

АВГУСТ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Кара-дептерлиг-2» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда;
ВИДЕОЗАЛ: «Эрлик ораныиче чалаалга» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Мээң кадайымны эттеп каг, четтирдим дээр мен» 15.00, 18.00 шактарда
«ОТЧУГАШ»: «Өөнүм чаткен» 9.00 шакта; **«Мээң калайымны эттеп каг, четтирдим дээр мен»** 10.30, 13.30, 16.10, 19.00 шактарда

(Солунуң дараазында номери август 17-де үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА. «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикалыг болгаш социал айтыылар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүү — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; оңулаг— 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-93 индурукчулер—2-27-41; солун кезбейн барганда — 3-57-99 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чорүүн камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материялларның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле аңгыдыр болур. Айыттынган фактылары, санаары болгаш өске-даа ыныалыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505».

Тыва Республиканын Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.420. Индекс 54240. Чагыг № 151.